

שיעור על פרשת בראשית

בריאת העולם בתורה ובמדע: הילכו יחדיו?

הרב יהודא לאון אשכנזי (מניטו)

שיחות על פרשת השבוע

תמלול, תרגום ועריכה: צוות מכון מניטו

השיעור נמסר בשנת 1991

מניטו: כפי שאתם מנחשים, קיימים נושאים רבים כל כך בפרשת בראשית שאני תוהה לעצמי באיזה נושא לבחור. אז השנה, אולי יש לכם שאלות, בקשות או נושא להציע לי? אם אין, נתחיל ללמוד עם הטקסט. אני משוכנע שיש לכם יותר שאלות משיש לי תשובות. האם אתם רוצים שנלמד את הפרק על הבריאה? או את אחד הנושאים בסיפורים הראשונים של ההיסטוריה האנושית? או על גן עדן? קהל: את שניהם.

מניטו: את שלושתם... אז נלמד נושא? אה, אני מתרשם שאתם לא מתלהבים מזה...

קהל: יש נושא חשוב מאוד וקשה מאוד להבנה: בריאת האדם, זכר ונקבה וההפרדה ביניהם. האם אתה יכול להסביר את משמעות הדברים?

מניטו: זה מקרה פרטי של הבריאה עצמה. בסדר. חכה, אני מסמן. נראה לי שזה נושא שמוכר לך.

קהל: יש לי שאלה על הקביעה המדעית כיום של יקום בהתפשטות. האם זו שאלה מטאפיזית - הקב"ה ברא עולם והציב לו גבולות, או לא.

מניטו: זו שאלה או הרצאה? בכל מקרה יש לנו כבר שתי שאלות. אני לא בטוח שאספיק לסיים לענות על הראשונה.

קהל: אני מתעניין ביחסים בין קין והבל, באלימות, ואחר כך בתולדות - תולדות קין, תובל-קין וכל השאר.

מניטו: זה נושא בפני עצמו, אם כי הוא קשור קצת לשאלה הראשונה על אדם וחווה. אתה מבין כיצד. זה נושא בפני עצמו, אבל זה נושא רחב מדי לשיעור כזה.

קהל: אולי כדאי לבחור נושא אקטואלי. רש"י הראשון על התורה מדבר על עימות בין האומות לישראל בקשר למדינת ישראל. כאן עולה השאלה: האם מדובר באירוע שכבר התרחש עם הכרזת העצמאות?

מניטו: או שמא רש"י הוא נביא?

קהל: האם אלו דברי רש"י, או שאולי זה אנחנו שאומרים את הדברים [על פי פירושן]?

מניטו: למעשה, לפי רש"י זו שאלה תמידית. וזה דבר יוצא מן הכלל - יש פירוש למקורות רש"י (שובל, פירוש אקדמי קלאסי בישראל) שמצביע על כך שבבחירה של רש"י לפתוח דווקא בפירוש הזה מתוך שלל המדרשים על הפסוק טמונה ממש אינטואיציה נבואית, מפני שזו הבעיה המרכזית של דורנו. אני אומר את זה בקיצור נמרץ: יש עימות עולמי נגד ישראל על הקשר בין עם ישראל לארץ ישראל, וזה בדיוק מה שרש"י מסביר. אנחנו חיים את זה כעת.

ומה שחמור - הנה, מצאתי את הנושא שמוכר לי - זה לאו דווקא אויבי ישראל, אלא דווקא אותו חלק מישראל שבעניין הזה נעשה לשותף של אויבי ישראל. וזה חמור במיוחד, מפני שתוך כמה ימים שמענו את זה פעמיים מרבנים גדולים בישראל - לא **של** ישראל, אלא **בישראל** - שללא שמץ של בושה אמרו דברים שבמסגרת העניין הזה הופכים אותם לבני ברית של אויבי ישראל. אני יכול לצטט אותם, אבל אין צורך. ש"ך, טיפוס! [...] דיברתי על רב, וזה מגונה. ביררתי קצת: לפחות באופן חלקי מדובר על לחץ של קהילות חרדיות אמריקאיות שממנות את הישיבות האנטי-ישראליות - כלומר אנטי-ציוניות - בישראל כדי להפעיל לחץ על המדיניות הישראלית, כאשר המטרה היא שלא יהיו לישראל בעיות עם אמריקה. כאילו לא היו לנו כבר אלפיים שנה בעיות עם רומא. זה ממחיש את גודל הבעיה. בנושא הזה, אל תגרו אותי. זה ברור. אנחנו חיים את זה.

קהל: האם הכרזת העצמאות לא הייתה צריכה לסגור את הנושא?

מניטו: לא! "בראשית ברא אלוקים" - כאן זה מתחיל. רש"י על בראשית - כאן זה מתחיל. יש שאלה אחת שאני חושב שפעם אחת צריך ללמוד אותה לעומק, אבל אני מודה שאני לא מעז לגשת אליה. והיא - העובדה שהעם היהודי מהווה תעלומה בעניין הבא: הוא מושך אליו את האסונות החמורים ביותר. אנחנו האחראים לאסונות שאנחנו מושכים על עצמנו. אני לא יודע אם אתם מבינים את ההקשר. יש כאן תעלומה: כיצד ייתכן שהיהודים עצמם הם אלו

שאחראים לצרות של היהודים? וזה מה שרש"י מצביע עליו. יש רק עם אחד בעולם שאין לו גאווה בזהותו - היהודים. מספיק לקרוא את העיתונים, כולל עיתונים ישראליים. זה סגנון מתמיד של התאבדות. זה ברור. אז זה נושא בפני עצמו. טוב, אבל זה לא הנושא של הפרשה. זה נושא בפני עצמו. ו... כן?

קהל: איך אפשר לקרוא את סיפור הבריאה - שהעולם הוא בן 5700 שנה, ובמקביל להבין את מה שאומרים המדענים - שהעולם הוא בן מיליוני שנים?

מניטו: זה קצת קשור. הייתי מתחיל משם. יש כבר שלוש שאלות די עצומות. ובכן שימו לב: בנוגע לבעיה של תיארוך הזמן של העולם, של היקום, זו בעיה שיש לחקור אותה באופן מדעי על ידי חקירה של השיטות המדעיות של התיארוך. ואני חייב לומר שלמדתי את זה מפני שהתמודדתי עם הבעיות האלה בתקופת הלימודים האקדמיים שלי, וזה מדע בפני עצמו.¹

ראשית, אני רוצה להסביר עיקרון ראשון. אני לא יודע אם יש בקהל הזה מדענים שהתנסו בשיטת המדעים. על כל פנים, אתם יודעים שהשיטה המדעית, כלומר הניסויית, מבוססת על המושג של השערה מסבירה² של התופעות. בהתחלה יש תצפית של התופעות. לאחר מכן המדען מנסח השערה מסבירה, והוא מחפש ניסויים שמאשרים או מפריכים את ההשערה המסבירה שלו.³

¹ תחום בפילוסופיה של המדע הנקרא אפיסטמולוגיה ומתודולוגיה מדעית.

² בצרפתית *hypothèse explicative* - מונח שהתגבש בהדרגה במהלך המאה ה-19, אך שורשיו נטועים כבר במאה ה-17 אצל הוגים כמו רנה דקארט ואייזיק ניוטון שהבחינו בין השערות מדעיות ובין עובדות נצפות. הביטוי עצמו בצורתו הצרפתית הופיע לראשונה בצורה שיטתית בכתבים של הפילוסוף והפוזיטיביסט אוגוסט קונט (Auguste Comte, 1798-1857) שתיאר את ההשערה המדעית כהנחה זמנית שמטרתה להסביר תופעה נצפית על סמך כללים כלליים, אך כזו שאינה בהכרח אמיתית באופן מוחלט.

³ הדברים מבוססים על משנתם של מספר הוגים ובעיקר על משנתו של קלוד ברנר:

Claude Bernard, Introduction à l'étude de la médecine expérimentale (1865):

... la méthode expérimentale, considérée en elle-même, n'est rien autre chose qu'un raisonnement à l'aide duquel nous soumettons méthodiquement nos idées à l'expérience des faits que l'observation et l'expérimentation nous fournissent.

בהקשר הזה, קיימת רוח **מדעית** שאין לה שום קשר עם רוח **מדענית**.⁴ יודעי ספר מבינים את ההבדל: הרוח המדעית היא רוח ספקנית שמטילה ספק בעצם ההחזקה בדעות מוצקות. למדען אמיתי אין אף פעם אמונות, יש לו פחות ופחות ספקות על השערותיו המסבירה.⁵ קיים מכלול שלם של ניסוי מעשי שמוביל למה שאני מכנה מדען אמיתי.⁶ הכרתי פרופסורים גדולים באוניברסיטה שהיו גם מדענים, והיו צנועים מאוד לגבי הוודאות המדעית. אין ודאות מדעית. יש ספק שהולך ופוחת ופוחת... נאמר, "שהוא חסכוני". אני זוכר את הביטויים של

המורים שלי באוניברסיטת פריז. ההשערות נעשות יותר ויותר חסכוניות: הן מסבירות את המספר הגדול ביותר של התופעות הנצפות, אבל הן תמיד רק השערות.

ישנו תחום שהוא התחום המדעי. הוא חוקר את התופעות באמצעות השערות שמנסחת הרוח האנושית. והייחודיות⁷ של הרוח האנושית התנסחה בסופו של דבר במערב על ידי המדע המערבי. בציוויליזציה שלנו מדובר במחשבה המערבית. ואני מדגיש: [המחשבה] כפי שהתגבשה כבר במאה הארבע עשרה⁸ על ידי המבשרים הגדולים של מה

"השיטה הניסויית, הנבחנת בפני עצמה, אינה אלא היגיון שבעזרתו אנו מוסרים באופן שיטתי את רעיונותינו לניסיון של העובדות אשר התצפית והניסוי מספקים לנו".

קרל פופר, שעליו שוחחתי (א.ח.) עם מניטו בעל פה מרחיק לכת אף יותר מכך:

A theory which has stood up to severe tests is said to be well corroborated. But this does not mean it is certain, or even probable in the sense of inductive probability.

(*The Logic of Scientific Discovery*, pp. 83)

כלומר: אמנם ניסויים חוזרים מחזקים את ההשערה, אבל לא מפחיתים את הספק עד לאפס ולא הופכים אותה לודאית,

"Every genuine test of a theory is an attempt to falsify it, or to refute it. Testability is falsifiability; but there are degrees of testability: some theories are more testable, more exposed to refutation, than others; they take, as it were, greater risks."

— Karl Popper, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*

"כל מבחן אמיתי של תיאוריה הוא ניסיון להפריך אותה או להעמידה בסתירה. ניתנות לבדיקה היא ניתנות להפרכה; אולם יש דרגות שונות של ניתנות לבדיקה: יש תיאוריות שניתנות יותר לבדיקה, חשופות יותר להפרכה מאחרות; הן נוטלות, כביכול, סיכונים גדולים יותר."

⁴ בצרפתית ההבחנה היא בין *esprit scientifique* (רוח מדעית) לבין *esprit scientifique*:

esprit scientifique - הרוח המדעית, היא גישה ביקורתית, ספקנית, פתוחה לשאלות, מבוססת על תצפית ובדיקה. זוהי גישה של חקירה וענווה מדעית, שמכירה בכך שאין ודאות מוחלטת ושכל השערה נתונה לניסיון ולאישוש או להפרכה.

esprit scientifique - הרוח הסינטיסטית, היא גישה דוגמטית שמאמינה במדע כתחליף מוחלט לכל דבר אחר, ולעיתים מתייחסת אליו כאילו הוא מקור האמת המוחלטת. זוהי עמדת "אמונה במדע" ולא חקירה מדעית.

הדברים מבוססים בין השאר על משנתו של אנרי ברגסון (Henri Bergson) שספריו נמצאו בספרייתו של מניטו. ברגסון מבחין בין מדע **כחקירה** לבין מדע **כאמונה**: *Le scientisme n'est pas la science, mais la croyance que la science peut tout expliquer.*

"הסינטיזם איננו המדע, אלא האמונה שהמדע יכול להסביר הכול"

⁵ "plus une expérience est répétée avec succès, plus le doute s'éloigne, sans que jamais la certitude absolue puisse être atteinte" "ככל שניסוי חוזר בהצלחה פעמים רבות יותר, כך הספק מתרחק, מבלי שאיפעם תושג ודאות מוחלטת". קלוד ברנארד (שם).

⁶ על פי קלוד ברנארד המדע מתקדם בשלבים:

Observation – תצפית: איסוף עובדות.

Hypothèse explicative - השערה מסבירה: ניסוח השערה המסבירה את העובדות.

Expérience - ניסוי: בדיקה אמפירית של ההשערה.

⁷ בצרפתית: Et le génie de l'esprit humain - ניתן לתרגום גם: והגאונות של הרוח האנושית.

⁸ נראה שכוונתו של מניטו בין השאר לויליאם מאוקהם (William of Ockham) נזיר פרנציסקני, פילוסוף, לוגיקן ותאולוג (1287–1347). נחשב לדמות מפתח בסכולסטיקה המאוחרת. רעיונות מרכזיים בשיטתו:

1. התער של אוקהם (Ockham's Razor): העיקרון המפורסם ביותר שלו: אין להרבות בישויות מעבר לנדרש (*entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*) כאשר יש כמה הסברים אפשריים לתופעה, יש להעדיף את הפשוט ביותר. העיקרון הזה נעשה לאבן יסוד במדע המודרני בחיפוש אחר תאוריות פשוטות, חסכוניות ואלגנטיות. כפי שמניטו מציין בשיעור.
2. נומינליזם: לשיטתו מושגים כלליים אינם קיימים במציאות אלא רק במחשבת האדם. לדוגמה: אין סוסיות בעולם, יש רק סוסים יחידים; המושג סוסיות הוא מילה, לא ישות ממשית. בכך הוא ניגד את המסורת האפלטונית וטען לגישה אמפירית יותר.
3. יחסי אמונה ותבונה: ויליאם מאוקהם הבחין הבחנה חדשה בין תחום האמונה הדתית לבין תחום השכל והמדע. לשיטתו, התיאולוגיה מבוססת על התגלות, לא על הוכחות רציונליות. בכך תרם לרעיון שהמדע והאמונה הם תחומים נפרדים, רעיון שיעבור הלאה לרנסנס ולעידן המודרני.

שהיה בסופו של דבר המאה השבע עשרה⁹ והמאה השמונה עשרה, ושגיבשה את השיטה הניסויית. מתוך מכלול שלם של מדענים אירופאים שפיתחו מכשירים מעשיים לחקירת התופעות של העולם, קלוד ברנארד¹⁰ היה מורה חשוב. הנחת היסוד של השיטה הפוזיטיבית¹¹ - לא פוזיטיביסטית¹² (כמו סיינטיסטי) שזה שלילי - אלא פוזיטיבית של חקירת התופעות היא: 'השערה שמסבירה'. כאשר ההשערה מאושרת על ידי הניסיון היא נעשית יותר ויותר מוכחת, [אבל] היא לעולם אינה נקראת אמיתית על ידי מדען אמיתי. זה מובן מה שאמרת? במקרה זה המקצוע שלי.¹³ כשלמדתי את הנושא הזה למדתי את הלוגיקה המדעית, הפילוסופיה, ואני מבטיח לכם: מדען אמיתי לעולם לא יאמר זאת. זה באמת חוסר טעם, חוסר עקביות. אתם מבינים מהו מושג ההשערה. איך אומרים את זה צרפתית? 'זה לא בטעם טוב' לקבוע בוודאות. במיוחד כאשר אדם הוא הדיוט, אינו מומחה בתחום, ומסתמך על קריאות בסגנון פופולרי - במידה זו או אחרת - של נושאים מדעיים מופרזים.

אין במדע תיארוך של היקום עצמו.¹⁴ קיימות רק השערות לגבי תיארוך של תופעות מסוימות, בהתאם לתיאוריות שונות. שם עובר פחות או יותר הגבול שעד אליו נפרשות ההשערות הללו. לאחר

שאמרנו את זה, נציג את העיקרון המשותף לכל התיאוריות הללו: כאשר אנו צופים בתופעה כלשהי, אנחנו מתבססים על ההנחה הבאה: כדי שהתוצאה של תופעה קודמת תופיע בכמות מקבילה לזו שאנו רואים בתופעה הנצפית, נדרש זמן מסוים שניתן למדידה. אתן לכם דוגמה: יש לנו בסלע עקבות של עופרת. אנחנו משערים שלפני העופרת זה היה אורניום. ידוע שנדרש כך וכך זמן כדי שגרם אחד של אורניום יהפוך לעופרת. צופים שיש כך וכך גרמים של עופרת, ומסיקים על בסיס השערה שהיה כך וכך זמן של אורניום, ושנדרש כך וכך זמן כדי שהאורניום יהפוך לעופרת. זו אחת השיטות, שיטת התיארוך באמצעות האורניום. יש שיטות אחרות. לדוגמה, קיימת שיטת תיארוך על פי גרגירי אבקת פרחים. צופים בסלע עקבות של אבקה מן התקופה הפרהיסטורית. לפי התצורה האסטרונומית של אותה תקופה פרהיסטורית,¹⁵ אבקה מסוימת בסלע מסוים מצביעה על כך שנדרש פרק זמן מסוים כדי להגיע למצב הנוכחי.

אבל תראו את המשמעות של התהליך האינדוקטיבי [שנעשה כאן]: מניחים שתופעה מסוימת התרחשה מאז ראשית העולם, ומניחים שהיא התרחשה בהתאם לחוקים שמסבירים אותה כיום; על פי התנאים האלו, היה אמור לעבור זמן מסוים. כלומר,

⁹ נראה שכוונתו של מניטו בין השאר לפרנסיס בייקון שחי בין השנים 1561–1626. הוא היה פילוסוף, מדינאי והוגה אנגלי, נחשב לאבי המתודה הניסויית המדעית ולמבשר עידן הנאורות.

¹⁰ קלוד ברנאר, Claude Bernard 1813–1878 היה רופא ופיזיולוג צרפתי. נחשב אחד מאבות המתודה המדעית הניסויית המודרנית, ודמות מרכזית בפיתוח המושג השערה מסבירה (hypothèse explicative) במדע. הוא כתב שההשערה המסבירה היא נקודת המוצא של כל מחקר ניסויי.

¹¹ מהמילה הלטינית *positus*: מה שמונח, קיים בפועל. כלומר: גישה פוזיטיבית היא גישה אמפירית, ריאליסטית, מבוססת עובדות וניסיון. בלי לקבוע מראש אידיאות או תכליות.

¹² גישה פוזיטיביסטית (positiviste) מתייחסת לזרם הפילוסופי פוזיטיביזם שעל פיו רק הידע המדע-אמפירי הוא אמיתי; כל תחום אחר (מטאפיזיקה, דת, ערכים) חסרי משמעות. זו אידיאולוגיה שמצמצמת את כל ההכרה האנושית למדע בלבד. לכן במובן הזה, "פוזיטיביסטי" הוא דוגמטי, שכן הוא רואה במדע אמת מוחלטת, ומתנגד לשאלות פילוסופיות או ערכיות.

¹³ מניטו לימד פילוסופיה בצרפת, בתיכון יבנה בפאריס. יש בעיזבונו מחברות שבהן כתב סיכום של גישות פילוסופיות קלאסיות ובנות זמנו.

¹⁴ גם לא התיארוך של המרחק בין הגלקסיות, שהוא אחד הגורמים לתיאוריה של המפץ הגדול. מניטו כאן עקבי בשיטתו שיקום מכיל יותר מאשר מרכיבים פיסיקאליים בלבד, ויש בו גם אנושיות שלא ניתנת להסבר בכלים מדעיים. בהמשך מתייחס מניטו לקושי אחר בתיאורית המפץ הגדול: מדובר על השערה דוקטיבית המתבססת על הנחה שהתנאים והחוקיות שבהם אנו צופים כעת אירעו לפחות עד למפץ ואולי גם בעת המפץ.

¹⁵ נראה שכוונת הדברים היא כזו: התיארוך מבוסס על קישור בין הנתונים הגיאולוגיים (כמו גרגירי אבקה בסלע) לבין התצורה האסטרונומית שהייתה קיימת באותה תקופה. למשל מיקום כדור הארץ והשמש, שינויים באקלים וכן הלאה.

מדובר על משך זמן שמחושב לפי התנאים של ההנחות. מתוך כך, מסיקים הסיינטיסטים באופן ודאי: חלף כך וכך זמן. הם קובעים כאילו הדברים הם ודאיים, בעוד שבפועל מדובר בהנחה מותנית בלבד. האם זה מובן? אבל למדענים עצמם זה דבר מובן מאליו. אין אפילו צורך לדבר על כך במעגלים מדעיים, כך זה פשוט מתקבל, כדוקטרינה. ומאז אמצע המאה ה-18 הקנה מידה של התיארוך החל להשתנות: הופיעו חישובים אסטרונומיים שנעים בין עשרה מיליון שנה, לחמישים מיליון שנה, למאה מיליון... כל הזמן המספרים משתנים. מדוע? משום שכל התיארוך תלוי בהנחות היסוד של השיטה המדעית עצמה. ובכן, אני מכנה את זה 'תחום אינדוקטיבי'.¹⁶

הרמב"ם כבר עסק בזה. הרמב"ם אומר בצורה מאוד ברורה שהחוקים ששולטים ביצירת העולם אינם החוקים ששולטים בהתפתחות העולם הנברא. אלה אינם אותם חוקים. כדי לקבוע תיארוך נכון, המדע נסמך על הנחת היסוד שבזמן שבו נברא העולם הוא היה כפוף לאותו דטרמיניזם חוקי-חקיקתי. כלומר, של חוקים קבועים כמו אלו שנחקקו **לאחר** שהוא נברא. אולם מסיבות לוגיות מושג הבריאה אינו שייך לתחום החשיבה המדעית. המחשבה המדעית מקבלת רק מושגים המתייחסים לתופעות הניתנות לחזרה ולבדיקה, מפני שחוק מדעי יכול להיקבע רק על בסיס תופעה שחוזרת על עצמה. אבל מעצם הגדרתו, מעשה הבריאה אינו תופעה שחוזרת על עצמה. הוא אירוע יחידאי וראשוני. לכן, מושג הבריאה איננו יכול להיות חלק מהמחשבה המדעית. אומר אפילו יותר מזה: מושג הבריאה אינו חלק מהמחשבה הרציונלית, זה נושא של אמונה. זאת משום שמושג הבריאה כולל סתירה לוגית מוחלטת.

מושג הבריאה פירושו בוודאות: מתוך האין, [זה המושג] ex nihilo בצרפתית, שמקורו בלטינית. ואכן, הפילוסופים משיבים ex nihilo nihil כלומר מן האין לא בא דבר. הם מאמינים במושג מסוים. ומשלים את עצמם שהוא רציונלי מפני שהוא רגיל מפני שהוא מופיע תדיר בשיח המקובל. והרי הרגיל והרציונלי אינם שייכים לאותה לוגיקה. 'בריאה' זהו מושג אמיתי, אך מסיבות שאין להן דבר עם התבונה. הבריאה זה נושא של אמונה שאנחנו יודעים שהוא אמיתי מפני שהוא התגלה לנו [בתורה]. בנוסף, יש גם וודאות עמוקה שזה אינו יכול להיות אחרת.

אנסה להסביר את זה: המושג בריאה הוא לא מושג רציונלי. מורה לדת המלמד ילדים שמושג הבריאה הוא רציונלי לא מודע לגודל העיוותים¹⁷ שהוא גורם - בעברית זה נקרא עבירות. כי זו עבירה פדגוגית. זה לא נכון! זה לא רציונלי! כשהילד יגדל ויבין שהדברים אינם רציונליים כלל וכלל, התוצאה החמורה תהיה שיחד עם זה הוא יאבד גם את הבסיס המוסרי שלימדו אותו.

ולמען האמת זה מושג שכולל סתירה לוגית: אלוהים ברא את העולם יש מאין. אנחנו מאמינים בכך, מפני שיש לנו סיבות להאמין שהתנ"ך הוא אמת והתנ"ך אומר זאת. אבל מבחינת השכל, זה בכלל לא מושג שהוא מובן מאליו. שהרי מאין לא נובע דבר, ואלוהים אינו קוסם. על כן צריך לדעת היטב: מושג הבריאה הוא אינו רציונלי, זה נושא של אמונה.

המקובלים מסבירים כיצד להבין במה מדובר, אך לשם כך צריך ללמוד קבלה. ואל תחשבו שקבלה לומדים בכל מקום, על כל פנים לא בספרי הפופולריזציה המכונים קבליים. את זה כבר הסברתי לכם פעמים רבות, שכל הספרים הנכתבים

¹⁶ תחום שבו בונים ידע מתוך הסקה על פי הנחות ותצפיות, ולא על סמך ודאות מוחלטת.

¹⁷ בצרפתית המילה aberrations מצטלצלת עם המילה עבירה.

על הקבלה הם שקריים. משתי סיבות: הראשונה, מפני שכאשר מקובל לומד את הקבלה, יש לו שבועת חניכה שאסור לו לדבר על הקבלה. אם כן, שתי אפשרויות: או שהוא הפר את שבועתו ואז אין לסמוך עליו, או שהוא לא נשבע כלל, ואז מובן עד כמה הוא מזויף¹⁸. כבר הזכרתי זאת לא פעם: יש ספר קבלה אחד בלבד שאני מכבד באמת, ליתר דיוק סדרת ספרים: ספריו של הרב הראשי סאפרן (הרב שפרן) מגיבה. אלה ספרים גדולים המדברים על החכמה היהודית ובין השאר הם מסבירים שקיימת קבלה. יש שם משפט כזה: "הקבלה היא אמת". ואז בשם הקבלה שמושכת את ההמונים הוא מגיש חכמה יהודית רגילה וברורה.

חשוב להבין את זה היטב: התורה היא דבר רציני! אם התורה ניתנה בהתגלות פירוש הדבר שאי אפשר להבין אותה לבד. אחרת, התורה לא הייתה צריכה להינתן. התורה מתחילה לדבר רק כאשר כושר ההבנה של האדם מגיע לקצה גבול יכולתו. רק אז התורה מתחילה לדבר. אם אני חושב שאני מבין פסוק, סימן שלא הבנתי כלום, שהרי מדוע אני זקוק לנביא אם אני מבין? האם זה מובן? התורה מתחילה לדבר רק כאשר השכל האנושי מגיע לגבול יכולתו. רק אז התורה מדברת. זו הסיבה שצריך ללמוד הרבה לפני שלומדים תורה. החכמים אומרים 'ארבעים שנה', וזה דבר רציני. מדובר על גיל שכלי - צריך שיהיה לאדם ארבעים שנה של בגרות שכלית כדי להתחיל להבין שמה שהתורה אומרת חורג מעבר לשכל האנושי. דאם לא כן, מדוע אני צריך נביא כדי ללמוד את מה שאני יכול להבין מעצמי? המנטליות הזו כבר שייכת לפילוסופיה, שהיא דבר אחר לגמרי. זה ברור? יש היום המון אנשים המדברים על התורה מתוך ארשת של מלומדים. הם קוראים לעצמם

"דוקטורים", ומה הם אומרים? מחשבות עמוקות שאפשר למצוא בכל מיני גרוטאות של מסורות שונות. הם אומרים: "זה תורה". למה? משום שזה מצא חן בעיניהם. "זה נראה עמוק. אם זה עמוק, זה תורה". זה לא נכון.

יש פסוק שאתם אולי מכירים, ואם לא, צריך ללמוד אותו: "בגויים אין תורה". זה פסוק ממגילת איכה. והמדרש אמר: האומר תורה בגויים אל תאמין, חכמה בגויים תאמין (איכה רבה ב ט). מי שאומר שיש חכמה באומות - תאמין. מי שאומר שיש תורה באומות - אל תאמין, מפני שאין לזה שום קשר. החכמה היא חכמה, והתורה היא תורה. ואם הקב"ה החליט - והאנושות כולה הכירה בכך שאכן כך הוא החליט - להתגלות דרך הנביאים העבריים כדי לומר את התורה, זה מפני שהאנושות מצד עצמה לא הייתה מסוגלת לדעת אותה. אילו הייתה מסוגלת, לא היה צורך בהתגלות אלוקית. זה מובן? אני לא יודע למה דיברתי על כך, אבל מן הסתם הייתה לכך סיבה.

ובכן אני חוזר לשאלה. לפי האמת, מושג הבריאה הוא מושג שאינו שייך לתבונה האנושית. כאשר הפילוסוף מדבר על בריאה, זו רק דרך של דיבור, זו צורה ספרותית. 'לברוא' פירושו: לא היה דבר, ופתאום יש. או שזה כך, או שמדברים על דבר אחר! זה ברור?

והנה, התורה אמרה מילה שקיימת רק בעברית. חקרתי רבות את העניין הזה בגרסאות של התנ"ך בכל שאר השפות, ולא מצאתי אלא בערבית מילה אחת: خَلَقَ שפירושה להוליד. כאשר ילד נולד הוא מופיע אל ההווה, אף על פי שגופו בא מגוף קודם. יש נוכחות שמופיעה באופן מוחלט מתוך אין קודם,

¹⁸ מניטו הדגיש פעמים רבות שהוא לא מלמד קבלה אלא נעזר במושגים מהקבלה כדי להסביר נושאים של זהות, תורה ואמונה. להרחבה בנושא, חפשו ביוטיוב קטעים של מניטו על 'מבוא לקבלה' שלקוחים משערי אורה שיעור 1 ושיעורים כל כתבי הראי"ה, וכן 'שאלות ותשובות על קבלה' שיעלה בקרוב ומבוסס על ההקדמה שלו לשיעור האחרון בסדרת השיעורים נתיב גמילות חסדים.

מתוך היעדר קודם. זו המילה היחידה שמצאתי בשפה אחרת המתקרבת למשמעות של בריאה בעברית. אתן דוגמה למי שמכיר לטינית. הגרסאות הלטיניות אומרות *fécit* שפירושו לעשות. אבל הפועל 'לעשות' הוא יש מיש, היה חומר ראשוני שעיצבו אותו - וזו יצירה, זה לא בריאה. ביוונית אומרים *ποίηῖν poieîn*. זה יותר דומה לגאונות היוצרת של המשורר, ואין לזה שום קשר למה שהתורה מדברת עליו. בעברית אומרים 'פייטן', ואגב זה בא מהיוונית. כלומר משורר. המילה ברא בעברית פירושה להופיע מן האין. וזה דבר שאינו מובן לשכל. ולכן כאשר מציבים שאלה של השוואה וקשר בין שני התחומים - המקראי והמדעי, יש לדעת שהתחום המקראי מדבר על הבריאה, ומעבר לכך מדובר במחשבה דדוקטיבית שטמונה בה נקודת מוצא וממנה מסיקים תוצאות. אני יודע שהמודרניים מדברים על המפץ הגדול כאילו זה אותו דבר. אני לא יודע אם זה אותו דבר, אבל בכל מקרה אין לזה שום קשר. יש נקודת מוצא של תולדות העולם שעליה מדברת התורה. לעומתה, התחום של המדענים הוא תחום אינדוקטיבי. כלומר מתוך מצבו של העולם עכשיו, שואלים כמה זמן נדרש כדי להסביר את המצב הנוכחי, בהנחה שהתפתחות התופעות למן ההתחלה היא אותה התפתחות כמו עכשיו. הרמב"ם כבר ציין זאת באופן ברור בהסבר שלו שמדובר על שני תחומים שאינם ניתנים להידמות זה לזה. לכן עצם הרעיון של לעמת או להשוות את מה שהתורה¹⁹ מלמדת לתחום המדעי, זה ברור שזה כלל לא אותו הדבר. ו, מפני שהתחום המדעי²⁰ הוא תחום היפותטי שמנסה להסביר תיאור פנומנולוגי

של התופעות, וכל אסכולה יש לה את התיארוך ההיפותטי שלה. ()

[כל סוף הפסקה דרוש עריכה מחדש לדעתי. יודע שלא דייקתי כאן, אבל לדעתי זה צריך להיות הכיוון, כי המשפטים ארוכים מדי, הסוגריים שנפתחים גדולים מדי, והתוכן לא מובן - אני חושב שכעת זה מסודר היטב - הורדתי משפטים בסוגריים להערות].

ובכן, על כל פנים, תדעו שלפי המסורת העברית תאריך הלוח העברי מתחיל מן השנה הראשונה לבריאת אדם הראשון. ומאז נמשך המניין מאדם הראשון ועד למאה השנייה, בימי רב אדא. אלה היו ימים שבהם עוד היו מקדשים את החודש על פי תצפית בלוח הירחי-שמש, מפני שאז הזמן עדיין היה גמיש, לא קשיח. עד לזמן ההוא, שהיה עדיין הזמן העברי, המפגש בין השמש והירח היה צריך להיות נצפה כדי שיהיה ניתן לתפוס אותו. כאשר החלה הגלות, הזמן האסטרונומי הפך לקשיח. זה נושא אחר לגמרי שמעט מאוד יהודים מכירים: בתקופת רב אדא נעשתה קביעה מחושבת של היחס בין הזמן השמשי לזמן הירחי. אבל אל תאמינו שזה כל כך סכמטי ובקירוב, כפי שמציג לוח השנה של הקונסיסטואר; מבחינה אסטרונומית זה דבר מסובך מאוד. באופן כללי אומרים שבמשך תשע-עשרה שנים שמשיות יש שבע שנים שמתאמות בין מהלכי הירח והשמש. שבע ועוד שתי-עשרה שווה תשע-עשרה. אך מדובר במורכבות שאין לכם מושג עליה. אני אישית מכיר רק אחד מהרבנים הגדולים בימינו שמכירים את העניינים האלה בתלמוד - החכם דהאן מפרז, אם כי ודאי יש עוד. צריך להיות באמת בעל מוח מופלא; אני לא יודע איך הם עשו זאת עם המוח שלהם, אם היום - ששיש לנו מחשבים וכלים

¹⁹ "אני לא אומר 'התנ"ך', כי מה שהגויים עשו מן התנ"ך הוא תנ"ך נוצרי. הם עשו ממנו נייר של bible אבל מה שהתורה אומרת על הבריאה זה מעבר לכך" (מתוך השיעור). יש לציין שהמילה **ספר** ביוונית היא **βιβλίον (vívlio)**. היא באה מהמילה היוונית העתיקה **βίβλος (bíblōs)**, שפירושה "מגילה" או "קלף כתוב" - נייר בלשוננו של מניטו - וממנה נגזרה גם המילה **Bible**, כלומר "הספר" (במובן של המקרא, התנ"ך בעברית).

²⁰ "אני מרגיש בנוח בתחום המדעי ברמה האישית" (מתוך השיעור).

חישוביים - אנחנו עדיין מתקשים להבין את עקרונות הלכות קידוש החודש שבתלמוד. טוב, אמרתי זאת אגב אורחא. אז זוהי אם כן הסיבה הראשונה לפער בין גיל העולם על פי התורה לגיל העולם על פי המדע.²¹

הסיבה שנייה היא הגדרת הזמן: כאשר אנחנו מדברים על הזמן, לפחות בתרבות המערבית, אנחנו מגדירים אותו על פי ההגדרה של קאנט. בהקשר הזה אני רוצה לצטט לכם רב גדול מישראל, חכם יהודי רוסי, הרב שם־טוב גפן. הוא השתקע בארץ ישראל בסוף המאה הקודמת, עסק רבות בתפיסת הזמן, ועיצב אותה על פי הפילוסופיה של קאנט. למדתי את ספרו אצל הרב קוק, וזה היה בשבילי ממש גילוי: לראות שהיו חכמי גטו רוסיים ששלטו במונחים של קאנט כדי להסביר את הבעיה שעליה אני עומד לדבר.

ובכן, הוא מסביר שכאשר אנחנו מדברים על הזמן אנחנו מדברים עליו דרך הקטגוריות של התפיסה החושית האנושית.²² כלומר, תפיסתו של האדם היא דרך הקטגוריות של הזמן והמרחב, אך אלה קטגוריות של החושיות. ומאז קאנט, אין פילוסופיה שאינה מתחשבת בהבחנה הזו. והנה הרב שם־טוב גפן הראה התייחסות לבעיה הזאת בפירושו של רש"י למעשה בראשית. והוא אומר דבר פשוט מאוד: הזמן שעליו אנחנו מדברים הוא הזמן האנושי, כלומר התופעות נתפסות בתודעה האנושית דרך הזמן והמרחב. זה עיקרון מן הפילוסופיה הקלאסית, אבל אני חושב שקל להבין אותו. התופעות של המציאות ביחס לתודעה האנושית ניתנות דרך הזמן והמרחב כפי שהאדם תופס אותם - זו קטגוריית החושיות אצל קאנט. ניקח לדוגמה זבוב: גם לו יש מערכת

חושים, אך האופן שבו הוא מצייר לעצמו את הזמן והמרחב שונה לחלוטין משלנו; יש לו מערכת חושית אחרת הגורמת לכך שהוא חי במסגרת חלל־זמן שונה משלנו. לפיכך, הזמן האנושי שעליו אנחנו מדברים הוא זמן האדם, וכדי שהזמן יהיה זמן, צריך שיהיה אדם. אולם לפי סיפור התורה האדם נכנס לעולם ביום השישי - בסופו או בתחילתו, לא חשוב, זה כבר עניין אחר. ולכן כל עוד אין אדם שתופס את ייצוג העולם, אין זמן אנושי. זה ברור. את הדבר הזה הרב שם־טוב גפן מכנה כהבדל בין זמן שבכוח לזמן שבפועל. כדי שיהיה זמן שבפועל, צריכה להיות תודעה אנושית שתופסת את העולם; אם אין אדם, אין זמן שבפועל. לכן כאשר התורה מדברת על ששת ימי בראשית, היא מדברת על זמן שבכוח. והמלומדים, שמשתמשים במינוח מנופח,²³ אומרים ש"יום אחד הוא מאה מיליון שנה" - שיבושם להם, זה עניינם. האם זה מובן? זה לא יותר מסובך מזה.

ובכן, קיימים שני רבדים של דיבור וחשיבה שונים בתכלית: זה של התורה וזה של המדע. המישור של סיפור התורה - שיש להבין אותו בקטגוריות של העברית, שפת התורה, ומנגד המישור של השיטה הניסיונית-המדעית. מי שזכה ללמוד את שניהם יודע שאין ביניהם כל קשר, ושאי אפשר להפנות מן האחד שאלות אל האחר. אני לא יודע אם זה מובן, אבל היו סמוכים ובטוחים - אין שום סתירה.

קהל: אבל יש בעיה עם המאובנים בטרודקרו.

²¹ תיארוך שנות העולם המדעי הוא אינדוקטיבי.

²² sensibilité humaine – ניתן גם לתרגם: חושיות אנושית, תחושתיות אנושית, תפיסה חושית אנושית, רגישות אנושית, קליטה אנושית, חוויה אנושית חושית.

²³ כלומר המלומדים שמחילים את קטגוריות הזמן של האדם על מציאות שהאדם נעדר ממנה. בכך הם מנפחים (hypertrophie) את אוצר המילים שמתייחס מעצם הגדרתו, למושגי אנוש בלבד.

מניטו: אני אגיד על זה משהו. גם לי ניתנה הזכות ללמוד במוזיאון האדם שבטרוקדרו²⁴ בתחום האתנולוגיה. במשך שנים עסקתי במדידות של שלדים אנושיים וגולגלות מכיוון שזה היה אחד מהדוקטורטים שלי. לא אכביד בפרטים המקצועיים של הדברים שחקרתי, אבל את הדברים הבאים אומר ביראת כבוד עצומה, שכן כאשר מדדתי את העצמות והסחוסים המאובנים של האדם הניאנדרטלי, שאלתי את עצמי: למה זה מקביל בשושלת היוחסין של התני"ך? לפני נוח, אחרי נוח? לפני המבול, אחרי המבול? אתם מבינים את הבעיה? ובכן, על מה מדובר? מהו בכלל המדע של הפרה-היסטוריה? אנחנו צופים בשאריות של מאובנים, ואז מסיקים מהן שקיימת שושלת דינמית, כלומר שכל צורה נובעת מצורה קודמת בקו ליניארי. ושוב, זו לא תצפית, כי אם השערה, משום שמניחים שנחוץ משך זמן ארוך כל כך לתופעה שמתארים אך מעולם לא נצפתה. והרי מעולם לא נצפתה צורה הנובעת מצורה קודמת.

חכו רגע, ארשום זאת על הלוח ותראו זאת בקלות, ואז תפתחו בספר, בפסוקים כ"ו-כ"ח של הפרק הראשון, ותראו מה אומרת שם התורה. דמיינו שמוקרנות בפניכם עקבות של מאובנים שמסודרות לפי קו היפותטי של התפתחות. ואז אתם מניחים שזה תואם לתבנית הבאה, שמתחילה מ... אתם רואים, זה נפרס בזמן, ומכנים את זה "אבולוציה".

וכפי שאתם יודעים, יש מחלוקת גדולה בין דרווין ולמארק על עקרון האבולוציה: האם הגורמים הם חיצוניים או פנימיים? יש גם אסכולות אחרות. ובכן, מניחים הנחה, על פי השערה-מסבירה, שאבולוציה ליניארית היא זו שהולידה את המאובנים האלה. זהו התרשים הקלאסי של האבולוציה, של מה שנקרא האבולוציוניזם המדעי. מובן? אני חוזר: צפו במאובנים. סדרו אותם לפי הנחה שלפיה כל מין נשלף מן האחר והשאיר אחריו עקבות היסטוריות, פרהיסטוריות. ברור? הבנתם את זה? ובכן, מהו העיקרון של הדוקטרינה הזאת, האבולוציוניזם ככלל? הזכרתי שתי אסכולות, אבל יש שלוש עיקריות: דרווין, למארק, לא, היה גם בופן.²⁵ למארק, דרווין, ודה־פריס.²⁶ אלה הם המוטציוניסטים בעצם. מהו העיקרון? שפרויקט החיים הוא ההווה החייתית, וכל מין חי נוצר ממין אחר באמצעות מוטציה. שוב, בין האסכולות הגדולות של האבולוציה קיימת מחלוקת על עקרון ההתפתחות הזו. לפי עקרון המוטציה, כל מין נשלף, נפרד מן הקודם לו, עד שמגיעים אל המין המפותח ביותר - האדם. כלומר, האדם במוצאו הוא אמבה שהתפתחה, ופתאום נעשתה מודעת לכך שהיא אמבה שהתפתחה²⁷ ומתחילה להגות על גורלן של אמבות שהתפתחו. זה העיקרון של האבולוציוניזם. יפה, יפה! וכמה שזה מגוחך! ואם הייתם יודעים באיזו רצינות לימדו אותנו את התאוריה הזו כאן פרופסורים רציניים מאוד... אני זוכר את השיעור

²⁴ המוזיאון של הטרוקדרו (Le Trocadéro) היה מוסד תרבות ומדע צרפתי חשוב בפריז, ששכן בכיכר הטרוקדרו מול מגדל אייפל. הוא כלל כמה מוסדות שונים לאורך ההיסטוריה, והחשוב שבהם לענייננו הוא "Musée de l'Homme" - מוזיאון האדם, שנוסד בשנת 1937. מוזיאון האדם נועד לחקור את המקור, האבולוציה, והתרבות של המין האנושי, והוא שייך למוזיאון הלאומי הצרפתי להיסטוריה של הטבע.

²⁵ ז'ורז' לואי לקלרק, קונט [הרוזן] דה בופן (Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon), 1707–1788 היה אחד מחוקרי הטבע וההוגים הצרפתים הגדולים של המאה ה-18, עוד לפני דרווין. בופן היה מראשוני הביולוגים המודרניים ועסק ביסוד הרעיון של שינוי הדרגתי בטבע. הוא כתב את הסדרה העצומה *Histoire naturelle* ("ההיסטוריה הטבעית") שבה ניסה לתאר באופן שיטתי את עולם החי, הצומח והאדם. הוא טען שהמין האנושי והחיות התפתחו בהדרגה, אך לא האמין באבולוציה במובן של מוצא משותף אחד. הוא ראה בטבע תהליך של שינוי מתמיד, אך עדיין תחת השגחה אלוהית. הוא היה מבקר חריף של התיאוריה המקראית הפשוטה של בריאה מיידית, ובכך הכין את הקרקע לרעיונות האבולוציוניים שבאו אחריו, אצל למארק, ואחר כך אצל דרווין.

²⁶ המדען ההולנדי (הוגו דה פריס, Hugo de Vries), 1848–1935, שהיה אחד מאבות תורת המוטציות (*mutationnisme*) בתחילת המאה ה-20. דה־פריס הציע הסבר שונה משל דרווין ולמארק: הוא טען שהתפתחות המינים אינה תהליך הדרגתי רציף, אלא תוצאה של מוטציות פתאומיות (שינויים גנטיים קיצוניים) שמיצרות מין חדש.

²⁷ בהקלטה שומעים קולות גיחוך ופרץ של צחוק.

האחרון שלי בטרקדורו - הפרופסור נקרא ראבו, אולי שמעתם את השם הזה, הוא היה בסוף הקריירה שלו, באמת כבר זקן מאוד. קורה. ובכן, השיעור האחרון שהוא נתן לנו היה על עמידתו הזקופה של האדם. למדנו שבע-עשרה תאוריות שגויות על העמידה הזקופה. אף אחת מהן איננה מסבירה את עמידתו הזקופה של האדם. כל איברי האדם, כל מבנה הגוף האנושי, ערוכים באופן כזה שהעמדה הטבעית הייתה אמורה להיות כפופה, מתעקמת. אתם מכירים את המחלות? יש מחלה שנקראת "פטוזיס", כלומר צניחת איברים. זה סימן מובהק לכך שהאיברים שלנו אינם ממוקמים בהתאם לעמידה הזקופה. זה מובן מה שאני אומר? ואז, בסוף, אני זוכר היטב את הסצנה הזאת, הוא סיים ואמר כך: "אנחנו בעלי חיים שעברו שינוי". ריבוננו של עולם! אולי בשבילו זה נכון. אתם יודעים שהגויים אומרים שהם צאצאי החיות. וכשהיהודים קוראים את המדרשים שאומרים שהגויים... טוב, לא אמרתי כלום. ובכן, נחזור לנושא. הכול מובן, כן? אבל ידעתי שגם בשבילו זה לא היה נכון, שהרי גם הוא צאצא של אדם הראשון. ומה קרה? המדע המערבי!

תארו לכם, העיקרון המשותף לכל התאוריות הללו הוא שהיצור הראשון שמופיע הוא יצור חי, חייתי, ומאיזו סיבה מסתורית, שאף מדען מעולם לא הצליח להסביר, אותו יצור חייתי הוליד יצור מפותח מעט יותר, שלבסוף נהיה לאדם. העיקרון הלוגי, אם אפשר לקרוא לזה כך, ביסוד תאוריית האבולוציה הזאת, הוא שמן הפחות יוצא היותר. הדבר הזה

מעולם לא הוכח, לא מבחינה לוגית ולא מבחינה ניסויית, וצריך לדעת זאת. האם זה ברור? "מהפחות יוצא היותר" - מעולם לא ראינו את זה. מה שאנחנו רואים הוא דווקא ההפך: שהפחות נובע מן היותר.²⁸ וזה כבר דבר אחר לגמרי. וזה מה שאומרת התורה, נקרא את זה בפנים, ואם נעשה רק את זה - די בכך. עוד מעט נראה בטקסט שהפריקט היה לברוא את האדם, ושהחיות הן שלבי ביניים שלא הגיעו לגמר הפריקט של האדם. זה נעצר בדרך. נקרא זאת בטקסט. הפריקט הוא לברוא יצור שיהיה האדם. ואז העולם ניסה להוציא אותו מעצמו. נקרא את הטקסט כפי שהוא כתוב: "תוצא הארץ נפש חיה". כלומר שתוציא הארץ מתוכה את הנפש החיה, את האדם החי. במשך שלב אחר שלב הצליחה הארץ להוציא רק טיטות, גרסאות שקרובות לאדם. היא לא הצליחה להגיע רחוק יותר מן הנחש, שהיה היצור הקרוב ביותר לאדם. שוכחים שלנחש היו מעלות, פריבילגיות, שאפילו לאדם לפעמים אין. הוא דיבר. נכון, יש בני אדם שמדברים - נו, הם מתפקדים דרך הדיבור. אבל הנחש דיבר, ואלוהים דיבר אליו. דמיינו לעצמכם: נחש נביא.²⁹ אם לוקחים את הכתוב ברצינות, רואים מה שהוא היה מסוגל לעשות. והיו לו גם תכונות אחרות. אחר כך הנחש, בקללתו, איבד את אבריו ואת עמידתו הזקופה והפך למה שנהיה. אתם יודעים שהמסורות הקדומות שמרו באופן מדויק את הסמל של הנחש כאב הקדמון, ולא דווקא התנין או הקיימן. המסורת המצרית הגדולה טענה שהיא צאצא של ה"פֶּשֶׁן"³⁰, כלומר הנחש.

²⁸ נראה שמניטו רומז כאן לניגוד לכאורה שבין תורת האבולוציה לבין המשמעות הנגזרת מן החוק השני של התרמודינמיקה - אנטרופיה. בפתרון הניגוד הזה עסקו הוגים ופיזיקאים רבים ביניהם בולצמן, שרדינגר, ופריגוין. במאה ה-21 חוקרים (כמו Sara Walker ו-Jeremy England) מציעים שהאבולוציה עצמה היא מנגנון תרמודינמי טבעי: המערכות החיות מתארגנות כך שימקסמו את פיזור האנרגיה. כלומר, הן בעצמן מקדמות את עליית האנטרופיה הכללית, תוך שמירה על מבנה פנימי יציב. אך הם עסקו בעיקר בעצם ההיווצרות של מערכות חיים מסודרות ביקום שמתנהל על פי האנטרופיה, ואין בכך כדי להסביר את היווצרותה של מערכת חיים מפותחת כמו אדם מתוך מערכות חיים קדומות יותר, התפתחות שאינה ניתנת בהכרח להסבר על פי העקרונות שטבעו הוגים אלו על האנטרופיה והחיים.

²⁹ בשיעורים אחרים הגדיר מניטו את הנביא כ"מי שמדבר באמת".

³⁰ הפֶּשֶׁן ייצג את כוחו של הפרעון על כל מצרים המאוחדת. הוא נשא עליו שני סמלים של בעלי חיים: קוברה מצרית, הידועה בשם אוראוס, מוכנה להכיש, שסימלה את האלה המצרית התחתונה ודג'ט; ונשר, שייצג את האלה השומרת של מצרים העליונה נַכְכַּת. שני הסמלים הללו חוברו לחזית הפשן ונקראו "שתי הגברות".

על פי : https://www.egyptos.net/egyptos/pharaon/les-attributs-royaux-du-pharaon.php?utm_source=chatgpt.com

והמערביים, בנטייתם לקונקרטיזציה, שמרו את מטה הנחש – הקדוסה – כסמל רפואי. זאת אומרת, שלמסורות האנושיות יש זיכרון. או למשל הדרקון הסיני, או הדרקון של סן-ז'ורז'.³¹

על כל פנים, אתם רואים, צריך לקרוא את הטקסט כמו שהוא כתוב. ומה שהכתוב אומר הוא שיש פרויקט של הבריאה: להוציא מהכוח אל הפועל, להביא לגילוי של אותה 'הנפש החיה', שהיא האדם, בעולם הנברא. ושהעולם הצליח להוציא רק את היצור החי הטבעי, המפותח ביותר, שהיה לבסוף הנחש. ואז אלוהים אומר בטקסט: מאחר שהאדמה אינה מצליחה, אעשה זאת בעצמי. נחזור לטקסט. התבוננו, אני מודע לכך שנדרש זמן כדי להיגמל מהתכנים של בית הספר הצרפתי, בית הספר האירופי. לא, ניסחתי לא נכון! של בית הספר החילוני, של בית הספר הרפובליקני. יש הנחות של ודאות שגורמות לחשוב שדווקא כך צריך לחשוב. ואף על פי שהמדע האמיתי מערער על הפסאודו-ודאיות הללו, ממשיכים לחשוב כך, משום שהמורה שהיה לנו בחטיבת הביניים לא היה יכול לומר אחרת מזה. אני מקווה שזה ברור מה שאני אומר. לא, אינכם יודעים עד כמה המלומד האמיתי חושב אחרת. הוא חושב אחרת מהשיח שממנו נובעות השאלות ששאלתם.

ובכן, ניקח בקיצור את שלושת הפסוקים, ותעשו בעצמכם את ההקבלה בין הפרויקט של הבורא ובין מימושו ביום השישי בנוגע לאדם. תקראו את פסוק כד בפרק א. זה היום השישי של הבריאה. אזכיר לכם בקיצור נמרץ את התוכנית של כל יום מימי הבריאה על פי סיפור התורה: בהתחלה נכתב ניסוח

הפרויקט: "ויאמר אלוהים" - זה הפרויקט. אחר כך מגיע הסיפור של מה שאירע בפועל, והוא לעולם אינו חופף בדיוק לפרויקט. יש פער בין פרויקט האמת ובין המציאות. וזה סוד ההבדל בין המסורת היהודית-עברית ובין יתר מסורות המחשבה. רק בישראל הוכרזה האחדות הסופית של פרויקט האמת והמציאות, האחדות של האמת והמציאות. בכל מקום אחר, במסורות אחרות, ובעיקר במסורת היוונית, מוותרים על האחדות ונכנעים, נסוגים, ומשלימים עם הדואליזם: ההפרדה בין האמת ובין המציאות. המחשבה האנושית הטבעית היא דואליסטית: אין כל יחס בין האידיאל ובין המציאות. אנחנו חווים פער בין פרויקט השלמות שניתן לנו ושנחנו מסוגלים להבין אותו במחשבתנו כיצורים, לבין המציאות שאנחנו תופסים. אני מסכם בקיצור נמרץ. הגויים מוותרים על האופטימיות של האחדות ונסוגים אל דואליזם פסימי בין האמת ובין המציאות. וזה מסביר את כל המסורת שלהם. למשל, נוסחה כמו "הצדק אינו מהעולם הזה"³² - זה בא משם. "הצדק אינו מהעולם הזה", ולכן על פי תפיסת המציאות הזו כל העוולות מאושרות ומקבלות גיבוי באמצעות החוק, הלגאליות. מהיכן זה בא? זה בא מן העולם הזה. זו המנטליות הדואליסטית, שהצדק-האמת אינו מן העולם הזה. "ממלכתי אינה מן העולם הזה", אתם מכירים את כל השטויות האלו. ובכן, מה שנורא בזה שזה נכון, אבל זה שקר. זה נכון זמנית, אבל הוא שקר ביסודו. רק היהודים, כלומר העברים, שמרו על האידיאל הזה שעל אף הכול העולם הוא אחד.

³¹ על פי אגדה נוצרית מהמאה ה-11 גיבור נוצרי הרג דרקון בסן ז'ורז' (בצפון אפריקה) ולכן תושבי המקום התנצרו. יש אירועים טקסים ואיקונוגרפיות לזכר המאורע עד היום בצרפת ובקטלוניה. הדרקון מסמל בברית החדשה את הנחש (אפוקליפסה יב 9, בנוסח הלטיני והצרפתי). בהמשך, בתרבות הנוצרית, הדרקון מייצג את הכוחות הבלתי מרוסנים של הבריאה, את היסוד הפרוע של העולם שטרם נכנע לסדר האלוהי, כוחות החטא והתשוקה שיש להכניעם.

³² האמרה "הצדק אינו מהעולם הזה" התגבשה בספרות ובהגות נוצרית-אירופית (למשל אצל פגיו), כמטאפורה תיאולוגית-מוסרית על המרחק בין צדק אלוהי לסדרים אנושיים. הדברים מבוססים על הפסוק שמניטו מצטט בהמשך: "מלכותי איננה מן העולם הזה" (יוחנן 18: 36).

ואני חייב לומר לכם, למדתי על הנושא הרבה באוניברסיטה. המדע המודרני לא יכול היה להופיע אלא בזכות דקארט, שהיה... היו לו קודמים, מה שנקרא הטרומ־דקארטיים. לא אעשה לכם שיעור בהיסטוריה, אבל דקארט הוא זה שהכריז על האחדות העמוקה שבין המתמטיקה ובין הפיזיקה. אבל זה עיקרון עברי - שאלוהים אחד. כלומר, זה שרצה את העולם - ותעודת הזהות של פרויקט האמת היא המתמטיקה, הוא אותו אחד שברא אותו, והמציאות הפיזית תמיד בסטייה. זה מה שהמדענים קוראים לו 'דלתת השגיאה'. כאשר חוק מתמטי חל, אך חל רק בתנאים של הניסוי, מציינים זאת ב... אך המדען יודע שזה נובע מחוסר השלמות של המכשירים שלנו.³³ אך בסופו של דבר המדע אפשרי רק אם המתמטיקה אמיתית בתוך הפיזיקה. והרכבות החלו לפעול, ובלמי האוויר גם כן, רק בזכות דקארט, כשהוא הכריז שהאחד הוא האחר. זה המדע המודרני. זה עיקרון עברי של מוניזם מוחלט. ולמה דקארט נודה על ידי הישועים של הסורבון? משום שהוא נחשב כופר בעיקרי הנצרות. הוא ערער על מה שהנוצרים קוראים לו האוכריסטיה.³⁴ אני לא יודע אם אתם מכירים את המונח הזה, אבל הדבר

אינו תואם את המדע המודרני. ובכן, כל זה עברי. כלומר, העברים קיבלו את ההתגלות, את האינטואיציה, כל מה שמעניק את הוודאות שיש יקום אחדותי, שהעולם אחד, שאלוהים אחד. שרצה את העולם וזה שברא אותו - הוא אותו אחד. זו היהדות. וכל הפייטיזם³⁵ הפוריטני³⁶ המפריד בין חיי הרוח ובין חיי הגוף, ובין החיים החיצוניים ובין החיים הפנימיים - כל זה הוא הפיתוי האלילי שהתמצק לבסוף בדואליזם הנוצרי. הנוצרי מאמין שהתנ"ך אמיתי, אבל חי כאילו אינו אמיתי. זה נכון גם לגבי כל הפייטיזמים, גם היהודיים. אינני יודע אם אתם מבינים למה אני רומז.

ובכן, בחזרה לנושא שלנו: אנחנו רואים שמראשיתה התורה מצביעה על כך שיש פער בין פרויקט הבורא - שיתממש רק בעולם הבא, ובין מציאותו של עולם הזה. ויש סיבות לכך שיש פער, אך לעת עתה אני מדבר על הפער כשלעצמו, שהוא פער של אותו פרויקט. הדבר נרמז בביטוי שבפרק הראשון בבראשית: "ויהי כן". התרגומים הצרפתיים אומרים: "כמו שאלוהים החליט". את המושג "ויהי כן" הם מתרגמים: "וכן היה", שמשמעותו בצרפתית כאילו היה אותו דבר. אולם בעברית זו לא אותה משמעות.

³³ רעיון ה - delta d'erreur, הפער בין המודל המדעי למציאות, לבש מאז המאה ה 18 מספר צורות:

1. הגישה האמפירית-אינסטרומנטלית (במיוחד אצל הפוזיטיביסטים): השגיאה היא מרווח מדידה טכני בלבד, Δ - נובע ממגבלות הכלים או התנאים הניסויים, לא מעקרון פילוסופי.
2. הגישה הקוונטית (הייזנברג, בוהר): הופכת את ה- Δ לעיקרון מהותי - אי־הוודאות עצמה היא חלק מהטבע, לא טעות. המדידה משנה את הנמדד, ולכן הפער בלתי ניתן לביטול.
3. על פי תורת היחסות: הפרש בין מערכות ייחוס שונות - תלוי נקודת מבט.
4. הגישה האפיסטמולוגית (בשלאר, קון): השגיאה היא תנאי להתקדמות הידע. כל תאוריה חדשה נולדת מתוך תיקון של "פצרי" התאוריות הקודמות; ה- Δ הוא מנוע ההתפתחות של המדע.
5. הגישה הפוסט־מודרנית / פרשנית (פוקו, לטור): הפער אינו טעות, אלא עדות לכך שכל תיאור מדעי הוא הבנייה תרבותית, תמיד חלקי ותלוי בהקשר.

כל הגישות הללו מבטאות היבטים של הפער בין האמת למציאות.

³⁴ בנצרות, נקודת המוצא היא דואליזם: אל מול עולם האלוהות ניצב עולם החטא והחומר. הגוף והרוח נפרדים. האוכריסטיה שמבטאת את הפיכתם של הלחם והיין לכביכול גוף ודם המשיח, היא ניסיון לגשר על הפער הזה. היא ביטוי של רצון לאחד מחדש את מה שנקרע. הנוצרי אומר: "הגוף והרוח מתאחדים באוכריסטיה". דקארט לפי הסברו של מניטו משיב: "אתה בעצם מודה שהם נפרדים, ולכן אתה צריך נס כדי לחבר ביניהם".

³⁵ המילה piétisme בצרפתית פירושה אדיקות ויראת שמים, מסירות, כבוד להורים או לאל. מבחינה היסטורית מדובר בזרם דתי נוצרי המדגיש את הדבקות הרגשית, האמונה הפנימית, ההכנעה לפני האל, והחיים המוסריים האישיים, יותר מאשר את הלימוד השיטתי או את הדוגמה התאולוגית. מקור המונח הוא בתנועה שנולדה בגרמניה במאה ה 17 בתוך הנצרות הפרוטסטנטית, כתגובה למה שנתפס אז כדת קרה, שכלתנית ופורמלית מדי. הפייטיסטים שמו דגש על חוויית האמונה האישית ועל לב טהור.

³⁶ גישה של אדיקות דתית מוסרנית וסגפנית במיוחד.

"כן" (האות כף אינה דגושה) פירושו "כאילו", "בערך", קרוב. רק לגבי האור נאמר: "יהי אור - ויהי אור". לגבי כל השאר נאמר "יהי... - ויהי כן" - היה משהו שדומה ל... ואנו נמצאים בעולם של אשליה, של קירבה, של דמיון לעולם האמיתי שהוא העולם הבא. אבל כל ילד מבין זאת. המבוגרים הם אלה שעושים את עצמם כאילו זה לא נכון. לכן הילדים מאושרים. מכיוון שהם נורמליים הם יודעים שעולם האשליות - זה עולם המבוגרים. והם מתחילים להיות מודאגים כשמבוגרים באמת מאמינים שעולם האשליות הוא העולם האמיתי.³⁷ אם היו לכם ילדים אתם יודעים על מה אני מדבר. ובכן, התורה מדברת אל בני ישראל, אל הילדים. תמיד: "דבר אל בני ישראל". דבר אל הילדים.

מה רצית לשאול?

קהל: האם האסלאם הוא נגד ייחוד השם?

מניטו: המונותאיזם העברי הוא תלת־ממדי: אחד, יחיד, מיוחד. בעולם האסלאם מדובר על המושג יחיד, כלומר שאלוהים הוא ייחודי, שאין אחר כמותו. הם לא מבינים את המשמעות של אחד, כלומר שהוא אחדות הכוללת בתוכה ריבוי. אצל המיסטיקנים שלהם, הסופים, יש רמז להבנה הזו, אבל המוסלמים הקלאסיים הם מונותאיסטים קנאים של הייחוד, לא של האחדות. המושג 'מיוחד' פירושו: האל הזה, שהוא יחיד בכך שהוא אלוהים, ואחד בעצמותו, הוא גם מיוחד לישראל, כלומר קשור בהשגחה פרטית בעם ישראל. לכן, המוסלמים נמצאים בדרך אל

המונותאיזם האמיתי מפני שהם באים ממסורת שמית, אך המונותאיזם העברי ממוקם מעבר לייחוד של הישמעאלים. לכן הרמב"ם יכול לומר שהמונותאיזם שלהם כן ואמיתי, בעוד שהנוצרי אינו אלא עבודה זרה ממש. כלומר, לא שהנוצרים אינם מאמינים באל אחד. אלא שהנצרות עצמה, במבנה שלה, היא עובדת אלילים ופגאנית במהותה, גם אם יש נוצרים יחידים שמאמינים באחדות אמיתית. יש לנו בעיה עם המונותאיזם הנוצרי, בעוד שעם המונותאיזם המוסלמי אין לנו שום בעיה. הוא תואם. כלומר, הם עובדי האל האחד, הם נגד הפוליתאיזם. זה ברור. ואילו אצל הנוצרים הבעיה ממשית, מפני שיש אצלם שתוף, כלומר שיתוף בין האל לאדם ובין הבן לאב, ויש מתווך שהוא גם אלוהי וגם אנושי. אני מקווה שיום אחד הם יצליחו לצאת מזה, אבל בעומק הדברים זה תלוי בנו. כל עוד אנחנו מאפשרים להם להאמין שהם ישראל, שום דבר לא יסתדר. ביום שבו נאמר להם שהם בעצם התפוצה (הדיאספורה) של ישראל, המצב ישתפר. אבל כדי שזה יקרה, אסור שיהיו עוד יהודים בגלות...

קהל: הפאטליזם זה ה"מכתוב", הכתוב, הגורל שנקבע מראש, שהושרש בתפיסה הזו.

מניטו: צריך לשים לב: ה"מכתוב" אינו פאטליזם. הפאטליזם זה מושג צרפתי שקשור ל"פטום" (fatum) - הכוכבים, החוקים, כלומר דבר חסר אישיות. לעומת זאת ה"מכתוב" אצל המוסלמים פירושו רצון האל עצמו.

³⁷ הדברים מהדהדים את משנתה של הפסיכולוגית שפעלה בזמנו של מניטו: פרנסואז דולטו (Françoise Dolto). לפי דולטו, ילדים הם מאושרים יותר ממבוגרים, אבל הם מאושרים באופן אחר: מתוך קשר חי, אותנטי וישיר עם האמת הפנימית ועם הדמיון, ולא מתוך היעדר סבל. עיקרי הגישה שלה:

- א. הילד חי בעולם שבו הכול עדיין אפשרי. הילד הוא יצור פתוח, שואף חיים, שמרגיש את העולם באופן חושי ובלתי־מתווך. היא אמרה שהילד נמצא בקרבה מתמדת למסתורין של החיים, ושה המקור לשמחתו. הילד לא מפריד עדיין בין "רצוי" ל"מצוי", הוא חי את האפשרות ולא את המגבלה.
- ב. "L'enfant croit au possible" - הילד מאמין באפשרי. המבוגר, לעומתו, "מאבד" את האמונה הזו, והוא חי בתוך מבנה חברתי נוקשה של "מה שאפשר" ו"מה שאסור". הילד מאושר כי הוא קרוב לאמת של עצמו. הילד הוא יצור של אמת: הוא מרגיש, שואל, בוכה, צוחק, מגיב - הכול ישיר. כאשר הילד מרגיש דבר אחד אך רואה שהמבוגר אומר דבר אחר, הוא לא יודע למי להאמין: לעצמו, או לעולם. לפי דולטו הפער הזה הוא שורש החרדה של הילד. הילד חושב שהוא טרעה בתחושותיו, מפני שהמבוגרים "מכחישים" את מה שהוא חש. למשל, כשאם עצובה אך מחייכת ואומרת "הכול בסדר" הילד חש את העצב, אך שומע הכחשה ואז מתחיל ללמוד "לא לסמוך על תחושותיו".

קהל: זה המצב אצלם, האל אמר ויהי כן וכך בדיוק התרחש.

מניטו: זה חידוש יפה, אני קונה אותו. כן, זה נכון, וזה עמוק יותר. מה שאני רוצה לומר זה שהמוסלמי הוא אדם ירא שמייים. בעיניו הכול הוא רצון האל. ואילו אצל היווני או הלטיני מדובר בגורל, וזה דבר אחר לגמרי. זו לא אותה חוויה. כשהמוסלמי אומר "מכתוב" הוא מתכוון שמישהו החליט כך. וכששואלים אותו "מי?", הוא עונה "אני לא יודע, תשאל את איברהים". הוא קורא לו 'אלוהי אברהם', אך למעשה זה אלוהי ישמעאל. וזה הבדל גדול. אבל מה שאתה אומר נכון: המוסלמי מקבל את המציאות כפי שהיא, כמציאות סופית, כ'ויהי כן'. אני זוכר שפעם השתתפתי בסימפוזיון עם תיאולוג מוסלמי. בדרך כלל הערבים לא מדברים איתנו. לא היו ערבים בסימפוזיונים האלה, ואני מבין את זה: הם חוששים שחלילה יאמרו "תיאולוג ערבי דיבר עם יהודי". בוודאי אם זה היה בישראל, אז בכלל... אבל האיש הזה היה פקיסטני. והוא סיפר שהוא בכלל לא מבין את מה שהמערביים קוראים לו "אבולוציה - תולדות". הוא לא מכיר את עצם הרעיון הזה. בעיניו, הכול קבוע, קפוא, כפי שהיה מאז ומעולם. אין שום שינוי, הכול הוא "ויהי כן". ועם כל זאת, ההכרה שלהם ברוממות ובטרנסצנדנטיות של הבורא היא מוחלטת. את זה צריך להכיר. לעומת זאת, אצל הנוצרים הטרנסצנדנטיות של הבורא היא כל כך מוחלטת עד שהם הרחיקו את אלוהים מחוץ לעולם ועכשיו הם מנסים להסתדר באמצעות בן שמוצא יהודי.

ובכן, נקרא את שלושת הפסוקים האלה ונחזור לנושא שלנו. הנה העיקרון שאני רוצה להבליט: יש פער בין הניסוח של התוכנית ובין ההגשמה. בסוגריים, אני אגיד כמה מילים על התכלית של הפער הזה. יש תכלית למציאות שבה היצור נברא

מתחת למדרגות הווייתו האמיתית: כדי שתהיה לו האפשרות להגיע אליה בזכות. כי אם אלוהים יוצר את היצור מושלם, היצור מתמזג ביוצר. לכן, התנאי לקיומנו הוא שנהיה שונים מן הבורא, כלומר שנהיה מראש בלתי מושלמים. ויש לנו את השלמות שלנו, של יצור, שעלינו להשיג, והיא התוכנית של הבורא עבורנו. אני מקווה שהדברים המורכבים האלו, שאמרתי בפשטות, מובנים. פירוש הדבר הוא שהתורה מלמדת אותנו באופן עקבי שכבר מבראשית קיים פער מובנה בין מצב העולם לבין עתידו של העולם - כאשר הוא יתאחד עם תוכניתו של הבורא. בתוך הפער הזה נחצבת התכלית: על ידי מימוש השלמות של היעד הזה היצור יזכה להצדיק את בריאתו. בנקודה הזו אנחנו שונים מאוד מהמוסלמים כפי שהסברנו, וגם מהנוצרים. שכן מבחינת הנוצרים, העבודה הדתית היא לסגוד למה שקיבלנו מהאל כפי שקיבלנו אותו. ואצלנו יש למול את הדבר, לשפר אותו. ורק בכך שמשפרים אותו אנחנו זוכים שנבראנו. כלומר, קיימת נקודת מבט דתית שונה בתכלית. זה מובן?

אם כן, אנחנו נמצאים בפסוק כד: "ויאמר אלוהים" - כשמגיעים ליום השישי - "תוצא הארץ". תשימו לב שכבר מראש הניסוח נראה חומרי, כביכול אבולוציוני: שתוציא הארץ. אין יותר מזה. אי אפשר לנסח זאת באופן ברור יותר ממה שכתוב: שהארץ, בכוח הייחודיות שלה עצמה, תצליח להוציא מתוכה נפש חיה - את האדם החי. אבל אנחנו לומדים בהמשך שהיא לא הצליחה. היא הצליחה רק להוציא את הנחש, כלומר, את האדם הטבעי, האדם שחי על פי טבעו, האדם שפועל כמו בעל חיים. הוא בעל חיים, אך יש לו דמות אדם. הוא מתפקד כמותם, והדת שלו היא הטבע עצמו, הנאטוריזם, עבודת הטבע. הוא מחזיר את עצמו לטבע, אני לא יודע איך לומר את זה אחרת. התודעה הזו אגב נוגעת בליבת

כל הנטיות האלו של אדיקות דתית ביחס לטבע. למשל, יש שחקנית ישראלית לשעבר שעושה שמות בצרפת עם הנאטורזם שלה. איך קוראים לה? ריקה זראי. אם הייתם יודעים עד כמה היא צוחקת על הגויים, אי אפשר לתאר. ובו בזמן היא מתעשרת מהם. רק יהודי מסוגל לזה. אז מה זה, בעצם? זה הנטורזם. כלומר, האדם שמסכים להיות יצור טבעי בלבד. "אני צריך שמש, ים תיכון, וכל שאר הדברים האלה" - אין דבר יותר טראגי מזה. זה הסטטוס של ה"נופש": האדם שעובד כל השנה במטרה להתעייף כדי שיוכל לנוח יותר בחופשה שלו. וכל החברה סובבת סביב תעשיית ימי החופשה. וגם זה המצאה של יהודי - ליאון בלום. זה היה בזמני. היו לו מחשבות נדיבות, אבל תראו לאן זה הוביל. אמנם ברזולוציות אישיות יש אנשים שמצליחים לנוח, ואין לי מושג איך הם עושים את זה. אבל מדובר על מבנה כלכלי שלם שנבנה סביב עיוותים מוסריים: אנשים עובדים כדי שבסוף יעזרו למדינות העולם השלישי להילחם זו בזו. מה יוצא מהתעשייה אם לא זה? טנקים של דאסו (Dassault),³⁸ וכל היתר. ואז נחים, ומתעייפים מכך. על כך נסבים הדיונים בין הנכבדים והשופטים היהודים ביום כיפור. "תגידו, אצלכם החופשה היתה בדוביל או בקבור?" אתם מבינים למה אני מתכוון.

נחזור לפסוקים. הנה התוכנית: הארץ, שברמת ההווה היא כנראה היצור שחי מבחינה ביולוגית אך

חסרת אישיות, תוציא מתוכה את האדם. כלומר, בלשון אחרת, מן ה'מה' - הבלתי־פרסונלי של היש, יופיע ה'מי' - מישהו. וצריך מאמץ מחשבתי עצום כדי להעלות על הדעת את המעבר שיתרחש מהארץ הבלתי־פרסונלית אל האישיות האנושית היוצאת ממנה. זו התוכנית. כיצד יכולה האישיות, הסובייקט, לצאת מהבלתי־פרסונלי? שום היגיון טבעי לא מסוגל להסביר את התולדה הזו. אין דבר כזה. זה נוגד את ההיגיון³⁹ שהמחשבה תצא מן החומר. זה היה המיתוס של המאה התשע־עשרה, המיתוס המטריאליסטי. והוגים - או אולי צריך לומר "משוררים", מכיוון שרבים מהם, וקראתי אותם, הם באמת משוררים - העמידו פנים שהם מאמינים בכך שהסובייקט יכול לצאת מן האובייקט.⁴⁰ אבל במי אפשר לבטוח? ההוגים של ימי הביניים ידעו היטב שמבחינה לוגית מדובר בחוסר היגיון מוחלט. הסובייקט אינו נובע מן האובייקט. האם זה מובן מה שאני אומר? והנה, זה מה שהתורה אומרת.

אז אנחנו לומדים שהארץ איננה דבר בלתי־פרסונלי, אלא שהיא עצמה סובייקט. אלא שהסובייקט הזה מצוי בממדים כאלה שהוא חומק מתפיסתנו. הארץ היא מישהו, לא משהו. אמרתי לכם כאן דבר עצום. ובכן, תתפלאו, כל חסיד קטן יודע את זה כמובן מאליו. יתר על כן, כל איכר יודע את זה. אתם הרי יודעים שהמילה הצרפתית païen ("פגאני") באה מן המילה paysan ("איכר"). כלומר, איש הארץ, איש

³⁸ מייסד קבוצת דאסו, מרסל דאסו (Marcel Dassault) נולד בשם מרסל בלוך (Marcel Bloch) בשנת 1892 למשפחה יהודית צרפתית אשכנזית. בזמן מלחמת העולם השנייה סירב לשתף פעולה עם ממשל וישי ועם הגרמנים, ולכן נעצר ונשלח למחנה הריכוז בוכנוואלד. אחרי המלחמה, בשנת 1949, הוא שינה את שמו מבלוך לדאסו (Dassault) - הכינוי של אחיו, פול בלוך, שהיה פעיל במחתרת הצרפתית ונודע בשם "Char d'Assault" ("טנק הסתערות" בצרפתית). השם Dassault נגזר ישירות מהמילים האלה d'assaut, כלומר של הסתערות. האירוניה שמשקפת בדברי מניטו (על כך שהיהודי יוצר טנקים ומטוסים) רומזת על כך שהיה מודע היטב לרקע הזה. ואולי אף לכך ש Dassault חזר בתשובה בשנות חייו המאוחרות, תמך בקהילה היהודית ובנה בתי כנסת.

³⁹ C'est de la paralogique - מקור המילה הוא המונח - paralogisme. כלומר, טיעון שנראה לוגי במראית עין, אך למעשה שגוי מבחינה הגיונית.

⁴⁰ מניטו רומז כאן ל מחלוקת הגדולה במאה ה־19, בין המטריאליזם לבין האידיאליזם והרוחניות. מצד אחד עמדו המטריאליסטים, לדוגמה הרברט ספנסר (Herbert Spencer, 1820-1903) פילוסוף בריטי שניסה להחיל את תורת האבולוציה של דארווין גם על תחומי החברה, הנפש והמוסר. הוא גרס שהתודעה עצמה התפתחה בהדרגה מתוך הארגון החומרי של הטבע, כלומר, שהנפש האנושית היא שלב מתקדם בהתפתחות החומר. גם ההוגה הצרפתי הפוזיטיביסטי אוגוסט קונט (Auguste Comte) הוגה ה"פוזיטיביזם" הצרפתי, ראה בכל תופעה (כולל נפשית או מוסרית) ביטוי של חוקי טבע חומריים. הוא סבר שלא ניתן לדבר על רוח או סובייקט במנותק מהעולם הפיזי. התיאוריות של דארווין ומרקס היו קשורות בורם המטריאליסטי. מצד שני עמדו האידיאליסטים: הגל, שופנהאואר, אנרי ברגסון ועוד. הגל סבר שהרוח (Geist) איננה תולדה של החומר אלא להפך, החומר הוא ביטוי של הרוח בתהליך ההתגלמות שלה בעולם. ברגסון קבע שהחיים אינם ניתנים להסבר מכני. התודעה, החופש, והיצירתיות נובעים ממה שהוא מכנה "élan vital" - ההינף, "הדחף החי" שהוא כוח רוחני דינמי, יוצר, שאי אפשר לצמצמו לפיזיקה או לביולוגיה.

הנוף. ואנחנו היהודים, מזה תקופה ארוכה, הפסקנו להבין זאת כאשר במקביל הפסקנו גם להיות איכרים. מלבד אנשי הקיבוצים, אנחנו כבר לא תופסים את זה: שהארץ היא יצור חי. אלא שהחיות שלה מצויה במדרגה שהיא מעבר לתפיסתנו. והרי אתם יודעים שהיא נוקמת כשפוגעים בה. והיא נוקמת היטב. כשהארץ מנערת את כתפיה, בני האדם קוראים לזה 'רעידת אדמה'. אבל בעצם היא רק מנערת את כתפיה. ויש לה דרכים משלה לנקום. זה מובן עכשיו? עדיין לא? אם כן, תשאלו את האיכרים שיספרו לכם את "סיפורי חכמת האדמה" שלהם. ואנחנו לא תופסים עד כמה הפליג הרב קוק ללמד את העניין הזה. סימן הגאולה של ישראל הוא הקיבוצים: כאשר יהודים חזרו להיות איכרים, זו ההוכחה - חזרנו לארץ! אני זוכר את הרב קוק מדבר על "בננות קדושות" ו"עגבניות יהודיות". תארו לכם שדווקא הדור שלנו זכה לאכול עגבניות יהודיות ובננות קדושות. בעבר, למדנו את זה בשולחן ערוך. שהרי קודם כולל זו הלכה - פרי הגדל בארץ ישראל [מברכים עליו] "אשר קדשנו במצוותיו", נכון? אולי קצת הגזמתי, אבל לא הרבה. ובעולם כולו, במשך אלפיים שנה, כאשר זכו לקבל בוטן אחד מארץ ישראל לט"ו בשבט... אולי אתם לא זוכרים את הימים ההם, אבל אני זוכר, אני חייתי את זה. והיה צריך להמתין לשיירות שהביאו מארץ ישראל את שרידי הפירות שלהן לט"ו בשבט. והסוד היחיד שכיום אף ישראלי לא מצליח לתפוס הוא מדוע היינו זקוקים לשיירות כדי לעשות ט"ו בשבט במגר, בעוד שיכולנו פשוט להיות בארץ ישראל עצמה. זה המסתורין של ההיסטוריה היהודית. וזה כבר סיפור אחר.

אם כן, "תוצא הארץ": כשמדברים על הארץ, צריך לתפוס את זה: הארץ היא סובייקט, היא פרסונלית. כמובן, קיים פער בין הבלתי פרסונלי לבין התוכנית

שבה אמורה להופיע הפרסונלי מתוך הבלתי פרסונלי. אבל כדי להבין את זה צריך לדעת שהארץ היא האדמה.

ויש גם סוד דקדוקי: אתם יודעים שהמילה 'אדם' באה מהמילה 'אדמה'. אבל בעברית, צורת הנקבה נבנית מצורת הזכר ולא להפך. אם כן, הייתה כבר אדמה, שהייתה הנקבה של אדם כלשהו, שאשתו הייתה אדמה. ומיהו אותו אדם, שאשתו הייתה אדמה ובנו היה אדם הראשון? אתם רואים, אלו מושגים שנמצאים מעבר לתפיסה שלנו, אבל הם בעברית.

קהל: האדם הראשון היה צריך להיקרא 'אדם-שני'?

מניטו: לא, הוא היה צריך להיקרא 'בן-אדם'. ובאמת, אביו הוא האדם שלדעתי בקבלה מכונה 'אדם קדמון'. כלומר, האדם הראשון הוא בנה של האדמה ושל איזה אדם אחר. ומיהו אותו אדם? מכיוון שיש כאן בעיה דקדוקית פשוטה: בעברית, הנקבה נבנית מן הזכר, לא להפך. והנה, הכתוב אומר שהאדם נקרא אדם משום שנלקח מן האדמה. אבל האדמה - של איזה אדם היא הייתה? נמצא, שאנחנו ניצבים מול מציאות של אדמה פרסונלית. וחקרתי את זה הרבה. אפילו חוויתי את זה בתור חייל בצבא הצרפתי, שם הכרתי איכרים בשטח. אני מבטיח לכם שהאיכרים מבינים את זה בלי שום קושי, הם לא צריכים את רש"י בשביל לתפוס את זה. מדובר באיכרים אמיתיים, זה קיים. אבל יהודים? הם לא מבינים מה זה להיות איכר, חוץ מאנשי הקיבוצים. "תוצא הארץ נִפְּשׁ חַיָּה לְמִינָהּ" - שימו לב עד כמה התורה עוקבת אחרי הופעתו, אחר צמיחתו של האדם מן האדמה, של היצור שאפשר לומר עליו שהוא 'נפש'.

מבחינה הלכתית, למונח "נִפְּשׁ" בתורה יש משמעות חשובה. "נפש" פירושו "הסובייקט האחראי". התורה

אינה מייחסת אחריות מוסרית לגוף או לנשמה, אלא לנפש: "נפש כי תחטא". אתם מכירים את המדרש הזה,⁴¹ שהוא ברור מאוד: אלוהים ברא גן, ורצה להפקיד את הגן הזה בידי גנן. אז מה הוא עשה? לקח עיוור וחגר, הושיב את החגר על העיוור, ואמר להם: הנה, שניכם תהיו שומרי הגן. תסתדרו ביניכם. וניפגש באחרית הימים; אז אבוא לבקר את גני ואראה מה עשיתם בו. וכשאלוהים חוזר, הגן הרוס. אז הוא פונה לשומר, שהורכב מעיוור וחגר, ואומר: "מה קרה כאן?" ואז העיוור אומר: "זה לא אני, זה הוא שרואה, אני רק הולך לאן שהוא אומר לי ללכת". והחגר אומר: "אני בכלל לא יכול ללכת, זה הוא שהולך". אז מי בעצם אחראי על מה שאנחנו עושים? הראש - שמחליט לאן הולכים, או הרגליים - שהולכות לשם? זה גם הראש וגם הרגליים. אז מה עשה אלוהים? הוא החזיר אותם זה על גבי זה, ואמר: תישפטו יחד. ואלו הן תולדות האדם: הנשמה והגוף. הנשמה בלי הגוף חסרת כוח, והגוף בלי הנשמה חסר כוח, אבל מסיבות שונות - של תפיסה או של תנועה. למדתי את זה אצל אחד מרבותיי, על בעיית 'רגל', זה ביטוי עברי חשוב מאוד שנאמר בתורה. כי מי הוא באמת הסובייקט? הראש או הרגליים? הרגליים - זו הליכה, והראש - צריך לומר הלכה. אחד בלי השני לא קיים. שניהם נחוצים. אם כן, זה הפרויקט: הנפש. הנפש היא זו שיכולה לשאת אחריות מוסרית. הנשמה - חפה - מכיוון שהיא שייכת לעולם אחר. הגוף - חף/פטור - מכיוון שהוא כפוף לדטרמיניזם

⁴¹ סנהדרין צא א

⁴² במקור *bête*, מילה שיש לה קונטציה של חיה פשוטה או טיפשית, ובהשאלה אדם טיפש.

⁴³ במקור *animal*, מילה שמדגישה את הקטגוריה הביולוגית, את הסוג - יצור חי.

שלו. הקשר שביניהם מוליד את האדם, עם הזיכרון שלו, עם הרגש שלו, עם הרציות שלו - הכוונה היא לא "רצון" של הנשמה, אלא דחפים, מניעים. וזו נפש שנושאת באחריות מוסרית. היא הסובייקט. זהו, אפוא, הפרויקט של הבורא.

ולא רק נפש. הוא יוצר גם סביבה: "בהמה, ורמש וחיתו ארץ למינה ויהי כן" - וכן היה. זהו הפרויקט. עדיין לא תרגמתי את המונחים של הסביבה: "בהמה" - היא אינה בדיוק חיה במובן הגס של המילה⁴² אלא נניח בעל חיים⁴³; "ורמש" - השרצים; "וחיתו ארץ" - כלומר, חיות הפרא. "ויהי כן" - וכן היה, או: בערך כך היה. ואז המימוש מופיע בפסוק כ"ה: "ויעש אלוהים" - אלוהים עשה. הנה מה שהארץ אפשרה לו לעשות. הפרויקט היה נפש חיה והסביבה שסביבה. אבל הארץ, ככלי של המימוש, הצליחה לאפשר לאלוהים להוציא לפועל רק את "חיתו ארץ", החיה הפראית. היא כבר הופיעה ברשימה הראשונה. "למינה" - לפי מינה. "ואת הבהמה למינה" - לא בדיוק בהמה מביתת, אבל משהו כזה, בערך. "וכל רמש האדמה למינהו" - וכל השרצים אשר על האדמה למיניהם. אבל נפש חיה? אין. זה מובן? אתם רואים, הארץ לא הצליחה להגשים את פרויקט הבורא. חסרה נפש חיה. ובכל זאת, "וירא אלוהים כי טוב" - אני מתרגם: "אלוהים ראה שזה טוב מספיק". לא "טוב" במובן המושלם, אלא "מספיק טוב".⁴⁴

⁴⁴ 'וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם כִּי טוֹב'. המילה 'וַיֵּרָא' מבטאת שיפוט חיובי, אישור מאת הבורא. גם בנוגע לשאר הימים, ואף על פי שכתוב 'וַיֵּרָא כֵן', נאמר 'וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב'. על אף הפער שהתגלה בין התכנון לביצוע, המציאות מספיק קרובה לתכנון כדי שניתן יהיה להמשיך לשלב הבא ביצירת העולמות. אמנם מה שנהיה במציאות הוא רק ה"כן" של התכנון, אבל הוא מספיק קרוב לו. את המונח "טוב" שמתאר את מצב העולם בסיום כל אחד מששת ימי המעשה, יש להבין כמשמעו בלשון הקודש. "טוב" במקרא משמעותו כי הדבר המתואר "קיים בזכות ולא בחסד". בהקשר שלנו באה מילה זו לתאר יש שקיומו מוצדק על ידי זכותו, ולא יש הנמצא כמתנת חנים. במשמעותה הפשוטה של המילה "טוב" יש ממד מטפיזי מוחלט ולא שיפוט איכותי יחסי. המונח "טוב" אינו תוארהשם במובן הדקדוקי של המילה - תוספת למהותה של ההווה אלא מונח המתאר יש שזכאי לקיומו (מתוך סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 82).

ראו גם ב"דרך חיים" למהר"ל, עמ' 24 (הוצאת האחים הוניג): "...כי הנבראים נבראו בשביל שיש בהם טוב ואם לא היה בנמצאים הטוב לא היו נבראים, כי הדבר שאינו טוב בעצמו אין ראוי שיהיה לו המציאות, ויותר ראוי שיהיה נעדר ולא יהיה לו המציאות ... רק מצד הטוב שנמצא בכל אחד יש לו קיום, ומפני זה חתם בכל

ואז בפסוק הבא, פסוק כו: "ויאמר אלוהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו". האדם לפי הפרויקט שלנו הוא התמונה שיצרנו לעצמינו ביחס אליו. אני מתרגם את זה אחרת מהתרגומים הרגילים של הגויים. בסוגריים, רק אומר משהו קצר כדי שתתפסו את חשיבות העניין: התרגומים הצרפתיים מתרגמים "בצלמנו כדמותנו" במשמעות של ציור, דמות. לעומת זאת בעברית הכוונה היא לתוכנית, לכוונה הפנימית של פרויקט האדם. תפסתם את ההבדל?

זה אומר שאלוהים תכנן את האדם "כפי שרצה לתכנן אותו". והתלמוד מסביר: למה היה צורך לומר "נעשה אדם בצלמנו"? שהרי כל מה שאלוהים ברא – הוא עשה כרצונו. למה דווקא באדם היה צורך לומר "נעשה"? מפני שכל דבר בעולם יכול להתכנס לעיקרון אחד פשוט, בעוד שהאדם מורכב מעקרונות מנוגדים. והגמרא אומרת שהפילוסופים היוונים שאלו על כך: "שאלו חכמי יוון – כמה אלים שיתפו פעולה ביצירת האדם?"⁴⁵ התורה עונה: אחד בלבד. אבל היה צורך שהתורה תדגיש שהאדם אכן נעשה כפי שאלוהים רצה לעשותו. מדוע? מכיוון שהאדם נושא בתוכו סתירות שאינן ניתנות ליישוב: טוב ורע, זכר ונקבה. צריך להיות גם גבר וגם אישה כדי לדעת עד כמה זה באמת בעייתי. האדם הוא מקום המפגש של הניגודים. וזה מה שצריך לגלות.

התורה היא חסרת רחמים. היא אינה מאפשרת לנו להעמיד פנים שזה פשוט, זה בכלל לא פשוט. הייתי תלמיד, לא תלמיד-תלמיד, אלא יותר נכון שאומר תלמיד בלבד, של פילוסוף גדול שהיה יהודי במוצאו:⁴⁶ ולדימיר ינקלביץ', שמעתם עליו. הוא טבע ביטוי ברור מאוד כדי להגדיר את האדם, ביטוי פילוסופי שאסביר לכם. בעצם אין צורך בהסבר. הוא קרא לזה: "הבלתי-אפשרי הכרחי". כלומר, האדם הוא יצור מפלצתי, אבל כזה שקיים בכל זאת. בלתי אפשרי מבחינה לוגית אך הכרחי, קיים בהכרח. הוא נתן לכך דימוי של זוג שאינו אוהב זה את זה אך נידון שלא להתגרש, כלומר הנשמה והגוף. כל מה שהנשמה אוהבת, הגוף שונא; כל מה שהגוף אוהב, הנשמה שונאת; והם נידונו לחיות יחד מבלי יכולת להתגרש, בעונש מוות. זהו דגם של נישואין בלתי אפשריים אך הכרחיים. האדם, הוא אמר, הוא מפלצת פילוסופית. וזה נכון! האדם הוא מפלצת פילוסופית. והיהודי נושא את הכוח ל... ובכל זאת הוא קיים בהכרח. לכן צריך להבין מדוע, ולשם מה, מה התכלית, מה המשמעות. אבל מכל מקום, מנקודת מבט קיומית, זה ברור שיש כאן אי-אפשרות לוגית וקיומית.

לכן התורה הייתה צריכה לאשר שזה אכן אלוהים עצמו שרצה לברוא את האדם כך. ולשם מה הוא נברא – את זה נלמד לאורך כל לימוד התורה. אבל

בריאה ובריאה במעשה בראשית וירא אלקים כי טוב, וזהו בפרט כל בריאה ובריאה בפני עצמה, וכן בכלל כל הבריאה וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד...". ולהרחבה ראו את הסברו של מניטו על כך, בסוד מדרש התולדות, כרך 9, בפרק דו פרצופין הערה 9.

"הביטוי 'ויהי כן' הוא משמעותי ביותר, שכן הוא מצביע על אותה המציאות, שנתבקשה להגיע לתוצאה מסוימת, לא הצליחה לעמוד בדרישה הזו במלואה, אלא רק בקירוב. עם זאת, סופו של התהליך היה קרוב דיו לציווי, על מנת שהבורא יאמר: 'כי טוב'. הבריאה הגיעה בכל שלב למצב הטוב ביותר לפי כוחה, באופן שניתן היה לעבור לשלב הבא בהשתלשלות העולמות. עם זאת, בכל שלב חסרה המציאות קצת מאותו אידיאל, מאותה שלמות שאליה הייתה אמורה להגיע. החוסר הזה, ההפרש בין האידיאל למציאות, נקרא בקבלה 'קליפות הפרי', כמו ההבדל בין הפרי לקליפה השומרת אותו. אותם הפרשים, אותם הפסדים, מהווים במציאות 'חוסר מצטבר'. ביום השני, הבריאה החסירה משהו, והחסר הזה הועבר ליום השלישי. ביום השלישי^[43], הבריאה החסירה דבר-מה נוסף, והפער גדל בהצטרפו לפער הקודם. כל יום נוסף הגדיל את הפער, עד שכאשר הגיעה הבריאה ליום השישי, החיסרון כלל את כל ההפרשים של כל הימים שקדמו לו. על כן אמרו חכמים: "בתורתו שלר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאד - והנה טוב מות". מכאן עולה, שהעולם כפי שאנחנו מכירים אותו הוא מלכתחילה עולם חסר, עולם שאינו מגיע למיצוי הפוטנציאל שלו. האדם נולד לתוך מציאות חסרה, מה שמסביר את תחושתו הפנימית העמוקה של האדם באשר לפער בין העולם כפי שהוא צריך להיות, בפוטנציאל, לבין מה שהאדם רואה כשהוא מביט סביבו. על פי התורה, הפער הזה אינו קיים רק בדמיונו של האדם; הפער הזה הוא ממשי, והוא היה קיים עוד לפני בריאת האדם". (מתוך הספר 'סוד העברי', חלק 1, שער ראשון).

⁴⁵ סנהדרין לח א בראשית רבה פרשה ח סימן ט.

⁴⁶ מניטו התנגד למונח פילוסוף יהודי, מכיוון שמדובר באוקסימורון: היהדות רואה את ההתגלות כמקור החכמה בעוד שהפילוסופיה רואה את שכל האדם כמקור החכמה. לכן הוא הקפיד לומר "פילוסוף ממוצא יהודי".

המחשבה הטבעית תנסה להרגיע את עצמה, או תעמיד פנים שהיא נרגעת, באומרה: לא, יש שתי כוחות ששיתפו פעולה בבריאת האדם - אלוהים והשטן. כמובן שאלוהים ברא את האדם; והשטן, כידוע - את השאר. כלומר, אלוהים שם באדם את הנטייה לטוב, והשטן שם את הנטייה לרע. זה הדואליזם שעליו דיברתי מקודם. אבל התלמוד מחייב אותנו להיות בעלי צלילות חסרת רחמים: אלוהים עצמו הוא שברא אותנו זכר ונקבה, יצר טוב ויצר רע, אב ובן, אני והזר, הוא והאחר. זה מצבו הדרמטי של היצור האנושי, ואנחנו לומדים זאת מהתלמוד. אלוהים הוא זה שכפה עלינו את המצב הקיומי הזה, ואין מוצא. לומר שזה השטן? האסלאם מצא מוצא: הטוב - בזכות אלוהים, הרע - מהשטן. גם הנוצרים אומרים "השטן". אבל ביהדות אין שום מוצא: זה לא אלוהים ולא השטן. זה אני, המוסרי. זה מובן מה שאני אומר? אין מוצא! והמוסר נוסד רק על בסיס האחריות של הנפש: "נפש כי תחטא". אין שום העברת אחריות, התופעה הזו אינה קיימת בתודעה היהודית. כמובן שקיימות כל הדקויות, כל המקרים הגבוליים, כל המצבים - נלמד אותם בפרטי פרטים. זו קזואיסטיקה⁴⁷ עדינה מאוד. אבל העיקרון הוא ברור: זה אני הוא זה שאחראי על עצמי. אין מוצא.

אז אתם רואים מהו הפרויקט: זהו ה"נפש חיה". אבל הארץ הוציאה לבסוף רק את הנחש, כלומר משהו שהוא אסימפטוטי⁴⁸ לאדם, הוויה של טבע, הייתי אומר: האדם של הטבע. לא אמרתי הגוי, זה גרוע מזה⁴⁹, אלא הוויה של טבע שמחקה את פרויקט האדם. אתם רואים את הניואנסים שמסתתרים מאחורי הדברים שאמרתי: "אתם קרויים אדם ולא

אומות העולם": היה ערבוב כל כך גדול במהלך ההיסטוריה, עד שזה הגיע למצב שבו אמרו הקתולים כששחטו את האלביגנזים: "הרגו את כולם, אלוהים יכיר את שלו".⁵⁰ קשה מאוד להכיר מיהו אדם ומיהו נחש. צריך לנחש, מלשון נחש. אבל כן, יש ערבוב גדול בין פרויקט הבורא - ה'נפש חיה' שהוא האדם באמת, ובין ההוויה של הטבע שמתערבבת בפרויקט האדם. ובסופו של דבר פרויקט המיון הזה, שהוא עבודת הבירורים, נעשה לאורך ההיסטוריה.

אתם רואים את פסוק כז. כבר בפסוק כו, אלוהים אומר: "זה אני שמתערב כעת, מאחר שהארץ לא הצליחה להוציא את הסובייקט האנושי, אעשה זאת בעצמי בשיתוף עם הארץ". ואלוהים לקח את הגוף מהארץ ונתן לו את הנשמה שלו עצמו, ומתוך זה נוצרה נפש חיה.

עכשיו תקראו את פרק ב פסוק ז, שמדבר על האדם, ותראו בבירור מה נאמר שם: "וייצר ה' אלוהים את האדם עפר מן האדמה..." - האבק של הארץ, כך מתרגמים המתרגמים. אבל תדמינו את זה רגע: אלוהים, ברא הכול כרגיל, וכאשר הוא רצה לברוא, כשברא את גוף האדם, הוא לקח את האבק! זו תמונת מצב שאינה מתיישבת על הדעת. כלומר אנחנו לא יודעים כיצד לתרגם את המילה 'עפר'.

קהל: אדמה.

מניטו: "עפר מן האדמה". אין לי זמן להעמיק בזה יותר מדי, אבל לפי ההקשר בסופו של דבר אנחנו ניזונים מן העפר. זה העפר שעל ידי הפעולה הכלורופילית הוא משתנה וכן הלאה וכן הלאה, עד

⁴⁷ מונח פילוסופימוסרי שפירושו שיטת חשיבה או ניתוח מוסרי המבוססת על מקרים פרטיים (קזוסים) במקום על עקרונות כלליים.

⁴⁸ זהו מונח השאול מתחום המתמטיקה: מתקרב ללא גבול, אך לעולם לא נוגע או מגיע ממש לנקודת היעד.

⁴⁹ בניגוד לאדם הטבעי, הגוי כן מכיר בערכים על טבעיים אבל מצד הסטרא אחרא ולכן מעוות אותם.

⁵⁰ בלטינית *Caedite eos. Novit enim Dominus qui sunt eius* המילים הללו נאמרו עליידי הארכיהבט של מסע הצלב האלבנגנסי - ארנו אמארי (Arnaud Amalric) בעת המצור על העיר בזייה בשנת 1209, כאשר הוזמן להכריע כיצד להבחין בין הקתרים (כופרים מבחינת הכנסייה) לבין הקתולים האורדיים בעיר.

שנעשה לפרי שאנו אוכלים. אם תלכו אל תוך העפר תמצאו בו את הפרי, שחבוי שם בתוכו. פירוש המילה 'עפר' הוא החלק בתוך הארץ שיכול להיות ראוי לאכילה. והגויים עשו מזה אבק. אתם יודעים, אני לא יודע אם אתם מכירים את המילה הערבית, تَرَاب (טֶרַאב), זה האבק שמטאטאים. אבל זה לא מה שהתורה אומרת. התורה מתארת לנו את בריאת העולם. אז דמיינו שהבורא לוקח אבק כדי ליצור...

"ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה" - והאדם נהיה לאדם, לנפש חיה. אותה 'נפש חיה' שאנחנו מחכים לה בפרק הראשון מופיעה רק עם בריאת האדם בפרק השני. אם אסכם, הפרויקט הוא כזה: שהעולם יוציא מעצמו, מתוכו, אדם, כפי שאומרים האבולוציוניסטים. הוא לא הצליח. אז אלוהים אומר: אני מתערב. וזהו ההבדל המהותי שמאפיין את הקטיעה בשרשרת האבולוציה בין החיות - שמגיעות עד לבעל החיים המפותח ביותר: האדם של הטבע. אני מדייק: 'האדם של הטבע' לעומת 'האדם הנברא'. בסופו של דבר, מאותו רחם יכולים לצאת או עשו או יעקב. והמדרש, חסר רחמים, אומר: עשו הוא נחש מקועקע על הירך.⁵¹ "כי לא נחש ביעקב" - הנחש אינו ביעקב. וניתן להבחין עד איזו רמה זה מגיע. זו הנשמה שעושה שהאדם הוא אדם.⁵² דאם לא כן, הרי שהמורה שלי צדק. אתם מבינים למה אני מתכוון?

כעת אגע בכמה היבטים של הבעיות האלו. מה שרציתי עד כה להצביע עליו הוא שכאשר קוראים את התורה בעברית - אבל בעברית-עברית, לא בתרגום - אז מבחינים שהתורה נוקטת בשיח שהוא שונה לגמרי ממה שמייחסים לה. המון טענות שניתן

אולי להפנות אל תרגומים של התנ"ך אינן נוגעות כלל לטקסט עצמו. זו אחת מהסיבות שמסבירות לנו מדוע הדיבור העברי חצה את תולדות הציוויליזציות. כיום, אנחנו מצויים בעיצומה של התמודדות עם הציוויליזציה המערבית העכשווית - שהיא ציוויליזציה גדולה. אבל בכל זאת, צריך לבוא ולדבר עברית, גם אם מדברים צרפתית. זה מה שניסינו לעשות הערב, וזה בלתי אפשרי...

אם כן, אני מסכם. היו שתי שאלות: הראשונה על שיטות התיארוך. השיטות האלו ממוקמות בפרספקטיבה ובעולם מושגים שונה לחלוטין. האחת, היא השיטה הניסויית. זו שיטה עם השערות של הסבר ההולכות ונעשות חסכוניות יותר, כלומר מסבירות את המספר הגדול ביותר של תופעות. אולם השיטה הזו מבוססת על הנחות יסוד שאינן מוכחות דרך ניסוי או היגיון. מאידך, יש לנו סיפור נבואי שנותן לנו את השושלת שיצאה מהיצור הראשון שהוא קורא לו אדם ועד אלינו.

נוכל להעמיק בזה יתר דרך השאלה הבאה: מהו אותו יצור שהתורה קוראת לו אדם? מאיפה זה מתחיל? ומה היה קודם לכן? זו פרהיסטוריה פרהיסטורית. האדם הוא היצור הרגיש לבעיה המוסרית. מרגע שיצור חי נעשה רגיש לצניעות הוא נקרא אדם. לפני כן, זו פרהיסטוריה. יכולתי לתאר רמות רבות של תיאורים בנוגע לצניעות. אולם צריך להבין על מה מדובר כשמדברים על צניעות, על כל פנים כשמדברים בשפה העברית. כשהתלמוד אומר באופן מדויק: "אין מגלים סתרי תורה אלא לצנועים", צריך להבין זאת היטב. מדוע במספר כל כך גדול של בתי ספר יהודיים התורה אינה מצליחה? משום שחסרה בהם צניעות. פשוט מאוד. ומהי

⁵¹ ישנו מדרש שמציין שנחש היה מקועקע על ירכו של עשיו. המדרש מופיע בין היתר בשל"ה, בפירושו על פרשת תולדות, ד"ה "ועתה אבאר הסוד", שם הוא מתבסס על תרגום אונקלוס: "גבר נחשירכן". מניטו לוקח את המדרש צעד קדימה ומסיק מזה שהקעקוע מצביע על זהותו של עשיו.

⁵² כלומר כפי שראינו אצל עשו, מהגוף יכול גם לצאת אדם טבעי, כנחש. רק הנשמה מגדירה את יעקב - תאומו של עשיו שיצא מאותו רחם - כאדם נברא.

- ואני חושב שזה נכון. ואני זוכר שמתוך החזית
[הבנתין] שאין לזה אלא פתרון אחד.

הצניעות? זו ראשית התודעה המוסרית. נקודת
הראשית של התחושה המוסרית זוהי הצניעות. צריך
לכסות את הערווה. היא חשופה, היא פגיעה, יש
לכסות אותה. שם מתחילה התודעה המוסרית.
והיצור הזה - נקרא אדם. לפני כן, זו פרהיסטוריה. זה
גרוע מהניאנדרטלי.

קהל: זו לא רק הפרהיסטוריה. גם ההיסטוריה נושאת
את התוכן הזה, של היעדר מוסר. למשל כאשר
שומעים, בלי לנסות לשפוט, את הסיפורים על
האכזריות של המונגולים או של הטטרים...

מניטו: אתה יכול לומר האריים.

קהל: ...אם כן, במובן מסוים, התקופה
הפרהיסטורית, אם ניתן לומר כך, היא נמשכת גם
בתוך ההיסטוריה עצמה.

מניטו: צריך להיות זהירים מאוד. אסור להכליל. צריך
לדייק ולהבחין. אבל זה נכון. זה נכון מה שאתה
אומר. כבר יותר משישים שנה שאני עוקב בקפדנות
אחר ההיסטוריה המודרנית ובוחן אותה מתוך
נקודת המבט של המוסר העברי. זו היסטוריה נוראה.
זו היסטוריה פרהיסטורית. לכן אני מאוד אוהב מדע
בדיוני, זה מרגיע אותי. כי ההיסטוריה האמיתית -
גרועה יותר. תודה.

קהל: כיצד אפשר להבחין באכזריות שעליה דיברנו
עכשיו? הציווי שניתן לעברים כאשר נכנסו לארץ
נענן היה להשמיד את כל הכנענים. זה אינו אכזרי?

מניטו: לא, זה לא כך. מעולם לא נאמר כך. קודם כול,
צריך להציע להם שלום. יש תנאים. תנאי השלום הם
שבע מצוות בני נח. התמודדתי עם השאלה הזאת
באמת: זה קרה בחזית של אלזס בזמן המלחמה,
כשהיו מולי אנשי האס־אס. שאלתי את עצמי אז: אם
אכן אותם עמים, אותן אוכלוסיות הן באמת דוחות
מעליהן את המוסר הבסיסי ביותר, אז הם חיות טרף